

SZERKESZTETTE: TIBORI THEODOSIA TIMEA¹ ÉS VAJDA RÓZA²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.4.182>

Losonczi Ágnes (1928–2024) polgári családban született Debrecenben, közismereti és zenei tanulmányait a Tiszántúl híres intézményeiben (Dóczy Gimnázium, Debreceni Zenede) végezte. Történelem szakon diplomázott az ELTE BTK-n. Tánc- és zenei, majd társadalomtudományi műveltségét mesterfokra fejlesztette, iskolateremtő szociológussá vált. 1963-tól alapító tagja és nyugdíjazásáig munkatársa volt az MTA Szociológiai Kutatócsoportjának, majd Intézetének.

Kutatási területei szerteágazóak voltak, megalapozói különböző szakszociológiáknak: a zene társadalmi szerepe, befogadása, zenei mozgalmak, az életmód: létfeltételek, anyagi és tárgyi viszonyok, történelmi minták továbbélése, egészségpolitikai, népegészségügyi kutatások, életfordulók, gyermekvárás, az idő és az élet utolsó szakaszának meghatározó kérdései foglalkoztatták.

Kutatásainak jelentős részét (közel 900 tétel) és a szakmatörténeti életútinterjúját a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely őrzi.

Az interjút Tibori Theodosia Timea készítette 2011. július-augusztusban.

Hogy mi vezetett a szociológiához, erre lehet egyszerűen válaszolni, másrészt bonyolultabb, amit el kell mondanom. A társadalom működése izgatott mindig, ifjan hittem a megváltoztatás lehetőségében, az igazságtalanságok kiküszöbölésében, s amikor kiderült, hogy félrement minden jószándék, nagy megrendülés után elkezdtem keresni a magyarázatot, mi történt, hogy lehetne megérteni a történeteket. Akkor még nem tudtam, hogy ez „maga” lesz a szociológia. Az vezetett, hogy rendkívül sok hamis képzet, hazug hiedelmek, tudatosan eltorzított valóság, ideologikusan meghatározott szemlélet és erőszakosan diktált gondolkodási mód uralkodik az országban. Ezzel szemben érett bennem az a meggyőződés, hogy meg kell találni az „igazat” és kimondani az igazságot, amit nevezhetünk valóságnak is. Először is tudni kell mi is történik/történt nálunk, s ha tudjuk, bizonyítani kell: mi történik „másképpen”, mint ahogy fennhangon hirdetik. Megmutatni, de fel is mutatni, utat nyitni a megismeréséhez és lehetőséget a megismertetéséhez.

Olykor szívesen fordítom meg a marxi gondolatot, ami úgy szólt, hogy „Az eddigi filozófusok csak meg akarták magyarázni a világot, a mi dolgunk az, hogy megváltoztassuk” (XI. Feuerbach tézis, Marx-Engels Archiv 1926)³ Az én variációm: ha már ennyire megváltoztattuk/ták a világot, nem ártana meg is ismerni. A ráébredésem nyilván az 1953–1956 közti időre tehető, mert azelőtt rendkívül lelkes hittel rendelkeztem, mind a társadalom átalakításában, de különösen abban, hogy a zene csakugyan közkinccsé váljék.

¹ Tibori Theodosia Timea társadalomkutató.

² Vajda Róza társadalomkutató, az ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont Kutatási Dokumentációs Központ munkatársa.

³ Lásd még: <https://www.marxists.org/>

FÉNYES SZELLŐK

Én ahhoz a nemzedékhez tartoztam, amelyik a háború után tizenéves volt, és úgy gondolta, hogy szabad cselekvési teret kap a világ jobbá tételére. Hogy mekkora töredéke generációnak gondolkozott hasonlóan, ezt most nagyon nehéz megbecsülni. A háború után úgy érezte/éreztek, hogy mindenekelőtt a világ megszabadult egy Szörnytől. Ez a hitleri birodalom volt. Az az agresszív hatalom, amely leigázta Európát, háborúba sodorta a világ nagy részét, iszonyatos emberpusztulással és értékpusztulással járt. Már úgy látszott, meghódítja a világot. A háborúban legyőzték ezt a szörnyhatalmat. Hogy egy másik szörny életben maradt, ezt akkor még nem láttuk, csak azt, hogy vége a háborúnak, új világ kezdődik. Véget értek azok a rémségek, amelyeket a háború okozott, amiben oly sok országnak kellett szenvedni és oly sok embernek belehalni.

Akkor úgy éreztük, hogy a béke valami olyat hoz, ami eddig nem jöhetett létre, nálunk nem létezhetett. Sem itt a mi országunkban, sem körülöttünk. Tehát új életet lehet teremteni, egy újfajta társadalom képe rajzolódott ki előttünk. A legszebb eszmék megvalósulhatnak: a demokrácia; a szociális igazság eszméi, ami a szegényeket megszabadítja a szegénységtől. A kizsákmányoltakat a kizsákmányolástól. Mindenkinek egyenlő joga lesz a nap alatt. Mindenkinek jut kenyér, amivel fenntarthatja az életét. Sok ígéretet hozott magával a háború vége. Nagy ellentmondás volt, hogy miközben mély gyászt éltünk át – gyászoltuk sok családban az elveszett gyerekeket, apákat, fiúkat, anyákat, ki-ki gyászolta halottját, aki elpusztult a Don-kanyarban, elpusztult a holokausztban, a zsidóüldözésnél, elpusztult a meneküléseknél, elpusztult a bombázás alatt, az ostrom alatt – egyszerre éltük át a kiheverhetetlen gyászt és a lehetőséget és reményt, hogy itt létrejöhet majd egy újfajta társadalom.

Az a generáció, amelyhez magam is tartoztam – illetve ennek megbecsülhetetlen, mekkora töredéke voltunk – különösen teljes hévvel ment bele a reményeivel a változtatásba. Az akkori tinik voltunk – tegnapi szóval – belementünk a tizenévesek lendületével. A „fényes szellők nemzedékének” is szokták nevezni, bár a fényes szellők nemzedékének emlegetése egy idő után már inkább pejoratívra vagy jó esetben megmosolyogtatóvá vált. De akkor mi hittünk abban, amit a NÉKOSZ-szal⁴ együtt énekeltünk, hogy „*Sej, szellők, fényes szellők, fújjátok, fújjátok – holnapra megforgatjuk az egész világot.*”

Hát, a világ valóban megfordult. Mi próbáltunk ebben nagyon aktívan közreműködni, nagyon lelkesen részt venni, csak éppen másfelé fordult, mint amerre reméltük volna. Volt, akit továbbvitt a kezdeti lendület, és változatlanul ott volt azok között, akik a hatalmat gyakorolták. Volt, aki ezzel szembefordult, és átgondolta, hogy ugyan mi történt itt és most – ott és akkor –, mivé váltak a valóságban szépséges elveink. Megrázkódta-tó volt, elképedtünk, hogy hogyan váltunk mi magunk is részeseivé valami olyan rettenetnek, amit, ha előre láthattunk volna, messzire kerülnék. (Nem lettünk volna részesei.)

A háború utáni lelkesedés befulladás a sztálini korszakba, a Rákosi-korszakba, a diktatúrába. Ez nekem és hasonló gondolkodású korombelinek és másoknak is igazi személyes tragédia volt, valódi trauma. A megrendültség kiábrándulása új útkeresésre vitt. Mit lehet tenni? És az első feltételem az lett, amire én rájöttem és kemény tilalomfát állítottam magam elé, József Attilával szólva: „*Sziszegve se szolgálak aljas, nyomorító hatalmakat*” (Életmód könyvem (1977) is az ezt megelőző két sorral zárul: „*Ehess, ihass, ölelhess, alhass!*”

4 NÉKOSZ: a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége 1946–1949-között működött. Az 1930-as évek gondolata volt, hogy a szegény sorsú, népi származású diákok bentlakásos iskolákban tanuljanak. Először a Bolyai, majd 1942-től a Győrffy Kollégium lett a minta. 1946-ban már 156 volt a népi kollégiumok száma. 1948-ban fordulatot vett a hatalom ebben is, narodnyikizmussal és nacionalizmussal vádolta a Párt és megszünteti a NÉKOSZ szervezetét. A felszámolást a párthű kommunista NÉKOSZ-tagok maguk vitték végbe 1949-ben.

A mindenséggel mérd magad!” S az értő olvasóra bízom, hogy kiegészítse az utolsó sorával.) Innen datálódik távolságtartásom a politikától. Ha az ember egyszer ekkorát tévedhet, akkor vonja le a következtetéseket, nemcsak abban, hogy mekkora távolság lehet a megvalósításra vállalt kitűzött eszme és a beváltott politikai eredmény között, hanem vegye észre saját maga megtéveszthetőségét is. Ezzel együtt vagy éppen ennek ellenére mégis megmaradt szenvedélyes érdeklődésem a társadalom iránt. Megérteni a társadalom működését. Megismerni, ismertetni, tudni és tudatni: miben élünk.

A megrázkódtatás annak az átélése volt, hogy mi mit akartunk és mi vált ebből valóra. Mi volt a cél? Fel-emelni az elnyomottakat. Az elnyomás pedig kiterjedtebb lett. Tiszta értelmű világot teremteni, de hazugságokkal és félrevezetéssel volt minden tele. Mindenki kapjon jogot. Mindenki rendelkezhesen saját életével. Ellehetetlenült. Lehessen összefogás, lehessen szolidaritás. Lehessen szabad szervezkedés. Államosították a szolidaritást. Szabadon kifejezni mindazt, amit akarunk, amit gondolunk – és jött kérlelhetetlen a külső cenzúra és segítségül a belső cenzúra minden korlátozása. Minden elképzelésünk vagy eltorzult a megvalósítása során, vagy éppen az ellentétjévé vált annak, amit reméltünk. Felépült egy hierarchikus, kemény diktatúra, aminek számos elemében még kevesebb jogunk maradt, mint a korábbi félféudális hierarchiában. A korábbi korszakban – a háború előtti időről beszélek – még kora ifjúságunk idején a jó könyvek és jó tanárok felébresztettek bennünket a korszak társadalmának, domináló felfogásának kritikájára, a szembeállásra, a cselekvésre vagy minimum a gondolkodásra. Azokhoz kötődünk, akik a birtokelosztástól kezdve a gazdaság, a vagyon elosztásáig, a jogtalanság ellen a parasztok, a munkások kizsákmányolásmentes, igazságos világot akarták megvalósítani. Most ez furcsán hangzik ebben a mai világban és a ma uralkodóvá vált gondolkodásban. De hát mi a nagy változásban bízunk és reménykedünk. Ebben a dinamikus társaságban mindenkinek volt szakmája vagy éppen tanulta a szakmát, ki mérnök volt vagy annak készült, ki zenész, ki festő, ki színész. Akkoriban én fiatal művészvilágban éltem.

Az átélt csalódásból ki-ki másképpen ébredt. Volt, aki eldöntötte, hogy nem lehet tovább itt élni és el kell menni; volt, aki belement a földalatti politizálásba, volt, aki visszavonult és megtalálta munkáját, ha úgy hozta az élet, a maga elefántcsonttoronyát. Az lett a törekvésem, hogy mindenképpen meg kell ismernem, hogyan történhetett ez a rettenetes változás. Milyen mozgások hozták létre a hatalomban és a társadalomban is ezt a torzulást? Hogyan jött létre a szándék és a cél a közösen vallott cél ellenében, ami kiépült és megdermedt? A másik nagy kérdés: hogyan fogadhattuk mi el, meddig vitt együtt bennünket az átalakulással a „csalfa”, majd megcsalatott hit?

A ZENE MINDENKIÉ?

Beszélnem kell szűkebb életterületemről. Másik gyönyörű célo, élettartalmam: a zene volt. Nemcsak társadalmi próféciaiban hittem, hanem abban is, hogy a zene olyan erő, olyan gazdagságot ad az emberi életnek, amit semmi más nem adhat. Ez a fantasztikus kincs, amit a századok hagytak ránk örökül, a legmagasabb rendű szellemiség, csodálatos kifejezése az emberi alkotóképességnek. Ha ezt megosztjuk mindenkivel, ha hozzáférhetővé tesszük, szebb lesz a világ. Nemcsak őrizni kell, hanem mindenkinek részesülnie kell ebből az adományból, mindenkivel meg kell osztani.

Az, hogy lesz mód, a társadalmi „rossz” megváltoztatására, az, hogy mindenkinek enni kell, ez alapevidencia volt. Hogy fedél kell mindenkinek a feje fölé, alapevidencia volt. Hogy mindenkinek legyen munkája, hogy mindenki kifejezhesse önmagát, hogy tudásra van szükség ahhoz, hogy az emberek urai legyenek

saját életüknek, és egyáltalán az életnek, hogy bele tudjanak szólni abba, ami velük történik, részt venni a döntésekben, mindez az átalakulásba vetett hit a valóság ígéretét hozta magával. De az, hogy a zenét meg kell osztani, és a zene szebbé teheti az életet, a nagy műveket, a legszebb, legjobb megértését meg kell osztani mindenkivel, ez volt az én saját terem, szinte privát vagy inkább személyes törekvésem, célom volt. Közös vállálás is egyben. Szerepe volt Kodály Zoltán mozgalmának, ahogy magam is mindent meg akartam tenni azért, hogy „Legyen a zene mindenkié!” Ha mindenkié a zene, akkor a lelkek megtisztulhatnak, akkor másképp nézünk a világra. Jobban megtaláljuk a kapcsolatot másokkal. Jobban meg tudjuk osztani mindazt, amink van. A zene nemesebbé teszi az embert.

A népdal, a közös zenei anyanyelv, erre kell építeni a zene megértését. A népdalosság gyerekkorom óta kísért. Debreceni vagyok és a Cserkész Mozgalomhoz volt közöm, a Regős Cserkészekkel gyűjtöttünk falun, énekeltünk, táncoltunk és képviseltük is a népdalosságot. Sokkal később, egyszer zeneakadémistákkal együtt utaztunk egy éjszakán át egy buszban, végigénekeltük az éjszakát és én sokkal több népdalt tudtam, mint ők. „Ugyan honnan?” – kérdezték. Elmeséltem, hogy ifjúságom idején, a népdaléneklés még igazi, lélekteli mozgalom volt, nem felülről irányított, iskolai tananyag. Ebben a mozgalomban éltem magam is. A népdal mindennapi kifejezésünk volt, velünk volt örömben-bánatban, vidámságban, búsongásban magától értetődő módon.

Egyetértettem a zeneismeret népdalos megalapozásával, a zenei analfabétizmus fől számolásával, hogy legyenek kórusok, jöjjenek létre néptáncos, éneklő csoportok. Ez benne volt az én programomban és a munkámban. (A Népművelési Minisztérium Zenei Főosztályán dolgoztam.) Az is benne volt a programunkban, hogy meg kell szervezni azt, hogy a munkások eljussanak a legmagasabb rendű zenéhez és bejuthassanak a koncertterembe. És a zene kijuthasson hozzájuk. Az is vállalt feladatunk volt, hogy a legjobb, lelkes fiatal zenészek elmentek a munkásszállásokra koncertet adni. Elvittük a versenyben győztes munkásbrigádokat a Zeneakadémiára, hogy Beethovent hallhassanak-hallgassanak. Üzemekben csaknem ingyen operajegyeket és bérleteket kínáltunk a helyi kultúrvezetők segítségével. Ott voltam és hallgattam, néztem magam is. Aztán itt következett be az első nagy megrendülésem.

Most és innen nézve borzasztó naivítás és idealisztikus fantázia, álom volt. Kapcsolódott a nagy társadalmi átalakuláshoz, amibe akkoriban szervesen beépülni látszott. A szocialista elképzelések bizony nagyon erősen hatottak, és abban ott voltak a „népfelemelő” programok. Engem a legfontosabb célomban a zenei tudás átadása vezérelt. Bíztam a társadalom átalakító erejében, és bíztam abban, hogy a zenével tényleg nemesebb lesz a világ. Elég sok előadást tartottam akkoriban. Sokat ismételt idézetem volt Shakespeare: A velencei kalmár drámájából [egy szakasz]. Sokszor ezzel kezdtem előadásaimat. Még mindig majdnem pontosan tudom fejből. Azt mondja Lorenzo: „Figyeld csak meg a vad és laza nyáját, / Vagy betörtlen csikók fajzatát, / Amint bolondul szökellnek, nyihognak, / Mert vérük heve ezt kívánja meg. / De ha meghallják a trombita hangját, / Vagy bármely zene éri fülüket, / Látod, némán állnak, s vad szemük / Szelíd fénybe fordul a zene édes / Hatalmától. Mondják, így mozgatt meg / Orpheus fákat, köveket, folyókat: / Mert minden kemény és konok dühöt / A zene megszelídít egy időre. / Az ember, aki legbelül zenétlen, / S nem hat rá édes hangok egyezése, / Az kész az árulásra, taktikára, / S szelleme tompa, mint az éjszaka / S érzelme komor, mint az Erebus: / Meg ne bízz benne. Hallgass a zenére” (Shakespeare 1964:904). Idézeteket gyűjtöttem Arisztotelésztől, Szent Ágostontól, Szókratésztől vagy Schopenhauertől, Muszorgszkijtől. Igazolom mások szavaival azt, hogy a zene mennyire át tudja alakítani az emberi lelket, mennyire összehozza és összetartja a közösséget, mennyire áthatja a lelket és a szellemet.

Az érveket tehát nemcsak a magam életéből és a magam zenétől kapott óriási életajándékának gondoltam. Azért lehetett életajándékom, mert olyan volt a neveltetésem, a családom, az eredetem, így viszonylag könnyen jutottam hozzá, ezt akartam megosztani másokkal. Birtokom nem volt, azt nem oszthattam szét, de a zenei ismeretem, valami tudásom és zeneszeretetem az volt.

Az első pofon akkor ért, amikor szembesültem azzal, hogy az, ami számomra a legnagyobb kincs, a magasrendű zene élvezete, az egyáltalán nem mindenkinek jelent élvezetet. Tisztán emlékszem ma is [arra], amikor elvittem egy munkásbrigádot a Zeneakadémiára, ahol Beethoven szimfóniai mentek. Körbenéztem, láttam, hogy abból egy bűdös hangot nem értenek. Csak ülnek, szenvednek és kínlódnak, nézik mikor lesz vége. Ami oly sok jelentéssel teljes annak, aki érti, az többek számára unalmas, idegen, sőt terhes.

Másik közvetlen élményem a munkásszállásokon szervezett koncertek voltak. Ott voltam, amikor a legjobb fiatal zenészek koncertet adtak a munkásszállásokon. Kitűnő művészek voltak. A melósok heverték az ágyon, néztek csodálkozva, hogy ugyan mit akar itt ez a csoport. Ők fáradtak, hagyják őket békén.

Több hasonló élmény után rájöttem, hogy legyen a legfőbb jó Beethoven vagy Bach, ha kényszerrel tukmálják valakire, az inkább agresszív válik, mint zeneszeretővé. Előkészület és felkészültség nélkül, más nyelvi rendszerben, más ízlésvilágban él, akkor a kényszer kötelezte szépség teherré változik, és az akció többet vesz el, mint amit ad. Nemhogy kiemelkednek életük megszokott zenei világából, hanem még jobban belesüllyednek a reménytelen távolságba, vagy ellenségessé válnak a rájuk erőltetett szépséggel szemben.

A társadalom átalakítása megtörtént, tudjuk, mennyire eltávolodott attól a céltól és reménytől, ahogyan 18, 20, 22 évesen gondoltuk. És ahogy átéltem a nagy megrázkódtatást, a társadalmi átalakulás következményeitől megrendülve, másképpen rendült meg személyes „zenei megváltó hitem” is. Így amikor először ocsúdtam fel tetteim nyomán ábrándjaimból, el kellett gondolkodni, hogy az iskolákban miért nem lett a népzeneből anyanyelv helyett tananyag, miért nem vált még mindennap énekelt dalokká sem. Miért nem lett a zenei írás-olvasás egyszerűen elfogadott és használt valami? Miért nem vált Beethoven vagy Bach vagy Mozart közös kincsünké?

Csalódás önmagamban, önmagunkban is. Tévedéseim is megrázkódtattak. Mekkora naivság, élet- és társadalomismeret hiányát mutattam. A magunk zenei profétizmusának átélt tévedéseit éppen úgy tudni akartam, hogyan történhetett meg, ahogyan azt is meg akartam érteni, hogy a társadalom útja mitől és hogyan vált ilyené. Ilyen torzzá, ilyen borzasztó tévúttá. Hol vétettem el? És mit vétettem? Hol tévedtünk nagyban, amikor a társadalom átalakítását úgy képzeljük el, hogy a mi nagy, szép eszméink meg fognak valósulni? Hol tévedtünk el törekvéseinkkel, amikor azt hittük, hogy a zenei megértés kiterjesztése, az anyanyelv, a népdal, a kórusok, a koncertek élvezete ilyen könnyű úton járhat?

Ezért kezdtem a zene megértését, a zenei felfogást kutatni, s később erről derült ki, hogy ez voltaképpen a szociológia. Tehát én nem a szociológiához mentem, hanem igyekeztem megérteni társadalmi tévedéseink okát, magyarázatát. Mi volt a hibás feltételezés bennünk és azokban, akikkel meg akartuk osztani azt, ami nekünk fontos volt? Miért nem kellett azoknak, akiknek a nekünk legfontosabbat akartuk volna átadni? Ez volt ilyenformán az első lépés a szociológia felé, amiből később szociológiai kutatás lett.

Azt viszont akkor határoztam el, hogy soha többet nem veszek részt olyan felülről diktáló népboldogításban, amelyik annyira más utat kínál, mint ahogyan a „nép” boldogulni akar. Tehát le kellett szállni minde-

nekelőtt az arisztokratizmus magasságából és abból a feltételezésből, hogy az, ami nekem jó, az másnak is jó. Nem maradhatok meg a magam feltételezésénél, nem maradhatok meg a magam köreinek gondolati és értékszempléletében. A megértéshez abból ki kell tudni lépni.

Így lettem kutató. Azt kutatom, amit nem tudok. Azt kutatom, ami nem látható. Azt kutatom, ami nem jelenik meg rögtön a szemünk előtt. Azt kutatom, ami a mélyben van. Nem azt, amit mondanak nekem, nem azt, amit a hatalom akar vagy éppen tilt, nem azt, ami éppen szellemi divatként uralkodik, nem azt, amit bármelyik bezárt világ akar közkinccsé tenni, nem azt, amit az értelmiségi barátaim gondolnak. Hanem azt, ami a mindennapokban él és hat, olyan emberek között, akikkel lehet, hogy soha nem találkozom, ha nem kutatásban keresem meg őket, és soha nem ismerem meg azoknak vágyait és természetét.

A SAJÁT TÉVEDÉSEINKKEL SZEMBEN A VALÓSÁGOT

A „belépés” tudatosan a szakmába egybeesett a szociológia felfedezésének kezdetével. Nálam ez 1963-ban történt. Magam is az első akadémiai szociológiai kutatócsoport tagja voltam. Alapító, mondják ma. Annak idején 8-an vagy 12-en voltunk az Akadémia később jelentőssé vált intézetében.⁵ Akkor fogadták el hivatalosan – annyira, amennyire – a szociológiát, addig a kibernetikával és a pszichológiával együtt burzsoá áltudománynak minősült. Az „eltérés” ugyan nem jelentett szabadságot, de lehetett dolgozni.

Ebben az időben a társadalmi állapotokról és a bekövetkezett változásokról a hatalom kezében tartott fórumain hazug és hamis állítások uralkodtak. Nemcsak a társadalmi folyamatokat, hanem a társadalmat szellemileg is megerőszakolták. Amikor nem a valóság volt a lényeges, hanem az ideológia, a propaganda és a hatalom akarata. Ilyen értelemben minden, ami a valóságot kutatta, az a hamisításokkal és a tévedésekkel került szembe. Legutóbb olvastam, hogy a szociológiának ezt a kritikai tennivalóját fedezték föl Amerikában, olvastam az Amerikai Szociológiai Társaság elnökének nagyhatású írásait erről, miszerint kritikai szemlélettel kell vizsgálni a társadalmat és érthető módon közkinccsé tenni a gondolatokat.⁶ Ez a szociológusok feladata. Mi másképpen nem is tudtuk volna csinálni, hiszen akkoriban a propagandával, az ideológiával, a feltételezésekkel és saját tévedéseinkkel szemben akartuk megvizsgálni azt, ami a valóságban él és működik. Megmutatni a történelmi tévedéseket, a társadalom ellen elkövetett bűnöket, a koherens rendszerré szerveződött téveszméket, már egyszerűen azzal, hogy a valósággal szembesítjük, amit találtunk, ezekkel szemben indultunk mi el azért, hogy felfedezzük a valóságot. Akkor a posztmodern [elképzelésről] a valóság konstruálásáról, a narratívákról még szó sem volt. A hatalom narratíváival szemben volt számunkra fontos a valóságkutatás, a ténykutatás. Más kérdés, hogyan értem a valóság konstruálásának posztmodern fogalmát, de azt tudom, hogy itt arról szóltak a kutatások, mi az, ami a valóságban történik, miben élnek és mivel élnek az emberek, és nem az, amit erről mondanak, erről hirdetnek vagy propagálnak.

5 Az MSZMP KB Agit.Prop. Osztálya és az MTA II. (filozófiai) Osztálya a társadalmi viszonyok kutatására 1963-ban kísérleti jelleggel megalapította a KSH mellett, de az MTA keretein belül működő Szociológiai Kutatócsoportot. Vezetője Hegedüs András közigazdász lett, aki első körben Márkus Máriát, Heller Ágnes, Varga Károlyt, Szántó Miklóst alkalmazta, majd felvette Rozgonyi Tamást, Nemes Ferencet, az amerikai aspirantúrán lévő Szelényi Ivánt és a szovjet aspiránsokat: Földesi Tamást és Gyenes Antalt. Később Losonczi Ágnes, Szesztay András, Lőcsei Pál csatlakozott, a KSH-ból pedig Andorka Rudolf, Cseh-Szombathy László, Ferge Zsuzsa és Kemény István.

6 Michael Burawoy (2005) írásaira utalok, a „Közérdekű szociológia”, illetve „Közszociológia” népszerűsítő képviselőjére (L.Á.).

[A nyolcak csoportjában] mindenki a saját szakmáját hozta magával, a csak rá jellemző érdeklődést és módszereket. Amikor lementünk Hegedüs⁷ javaslatára a kutatócsoporttal Heves megyébe, három faluba⁸ kutatni, erre Hegedüs meghívta a szociográfusokat, hogy az új kutatócsoportba frissen bekerült szociológusokkal együtt dolgozzanak. A szociográfusok között ott volt Csoóri,⁹ ott volt Csurka,¹⁰ ott volt a Kunszabó,¹¹ ha jól emlékszem Tornai¹² is, és ott voltunk mi, a frissen alakult intézet tagjai: Varga Károly,¹³ Heller Ágnes,¹⁴ Varga Iván,¹⁵ Lőcsei Pál,¹⁶ Márkus Marisa,¹⁷ majd Sas Judit.¹⁸ Tehát, akik akkor az intézetbe kerültek. Mindenkinek megvolt a külön érdeklődési területe. Hegedüs, ha jól emlékszem, a vezetőkkel foglalkozott, Heller Ági az előítéletekkel, Varga Iván a vallás kérdésével, Sas Jutka az olvasással, Sipos Zsuzsa¹⁹ a népműveléssel, Rozgonyi Tamás,²⁰ Nemes Feri²¹ a településsel foglalkoztak, én a zenével. Arra már nem emlékszem pontosan, hogy Kunszabó, Csoóri vagy Csurka pontosan mivel, de együtt indultunk el kutatni ezen a bizonyos Heves megyei „terepen”.

Három választott faluban dolgoztunk, egy hagyományosan mezőgazdasági, egy félig iparosodott, félig agrár-jellegűben, és egy teljesen iparosodott településen.²² Nagyon-nagyon jó hangulatú, jól együttműködő társaság volt akkor, miközben mindenki ment a saját témája után. Azt hiszem, hogy húsz vagy huszonkét téma volt, erről aztán vidulásként öniróniával pamfletet is írtunk. Hogy is van? Énekeltük: „Gyöngyöstarján gyászba van, gyászba van, mert felmérés alatt van, mert felmérés alatt van.” Jó beszélgetések voltak, sokat ugrattuk egymást, de komoly munka folyt közben. Akkor már mindenki a saját érdeklődési területén, témája szerint dolgozott azonos terepen.

7 Hegedüs András (1922–1999) szociológus, kommunista politikus, 1955–1956-ban Magyarország miniszterelnöke. A Szociológiai Intézet megalapítója, 1963–1968 vezetője volt (vö: Szabari 2020).

8 Gyöngyöstarján, Gyöngyöspata, Gyöngyössolymos

9 Csoóri Sándor (1930–2016) kétszeres Kossuth-díjas és kétszeres József Attila-díjas költő, esszéíró, prózaíró, politikus. A Magyar Demokrata Fórum egyik alapítója, később a párt elnökségi tagja.

10 Csurka István (1930–2012) kétszeres József-Attila díjas író, dramaturg, politikus. A Magyar Demokrata Fórum egyik alapítója, ahonnan 1993-ban kizárták. Ekkor alapította meg a szélsőjobboldali Magyar Igazság és Élet Pártját, amelynek haláláig elnöke volt.

11 Kunszabó Ferenc (1932–2008) író, szociográfus. Az 1956-os forradalom után bebörtönözték, szabadulását követően napszámoként, majd hajógyárban dolgozott. 1964–1966 között az MTA Szociológiai Kutatócsoportjának munkatársa, majd az Agrárgazdasági Kutató Intézet szociológusa volt. 1989-ben megalapította a Hunnia Kiadót, a Hunnia Füzetek (később Hunnia) című folyóiratot, melynek 1992-től főszerkesztője volt. 1990-ben az Agrárszövetség országgyűlési képviselőjelöltje volt.

12 Tornai József (1927–2020) író, költő, műfordító.

13 Varga Károly (1930–) szociológus, egyetemi tanár, a hazai értékszociológia és szociálpszichológia kiemelkedő alakja, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szociológusképzésének elindítója és professzora.

14 Heller Ágnes (1929–2019) Széchenyi-díjas magyar filozófus, esztéta, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. A Budapesti Iskola egyik jelentős személyisége volt. 1986-tól 25 éven át tanított New Yorkban a New School for Social Research egyetemen.

15 Nincs megbízható adat.

16 Lőcsei Pál (1922–2007) újságíró, szociológus, különösen a családszociológia és demográfia területén végzett úttörő munkát.

17 Márkus Mária (1936–2017) lengyel születésű szociológus, filozófus, a Budapesti Iskola tagja, az MTA Szociológiai Kutatóintézetének egyik alapítója.

18 H. Sas Judit (1926–2021) művelődésszociológus, családszociológus, majd politikai szociológus, majd foglalkozó kutató.

19 Sipos Zsuzsa (n.a.) eredetileg népművelő, majd külső-belső munkatársa az MTA Szociológiai és a Népművelési Intézetnek.

20 Rozgonyi Tamás (1941–2021) közgazdász, statisztikus, szociológus, az MTA Szociológiai Intézetének alapító és örökös tagja.

21 Nemes Ferenc (1938–) közgazdász, szociológus.

22 Gyöngyöstarján iparosodó, Gyöngyöspata mezőgazdasági, Gyöngyössolymos részben mezőgazdasági, részben iparosodó település.

A szocializmus korszakának a „pressziója” hozott össze bennünket, szorosan egymás mellé állította azokat, akik akkor kritikusak voltak a társadalommal és az aktuális hatalommal szemben. Aztán évtizedekkel később meglehetősen eltértek, eltértünk egymástól, amikor már szabadon lehetett gondolkodni, kifejezni, sőt, gyakorlati politikában a megnyíló utakon sokfelé elindulni. De addigra a hevesi felvételtől több mint negyven év telt el, valamint kimúlt a szocialista rend.

A szociológiai kutatócsoport egymást is támogató, közösségben dolgozni tudó, de azért önálló, saját törvényeit követő, témáit önálló módon feldolgozó társaság volt. Aztán szét is ment ez a jó közösség, mert a hatalom bele-belenyúlt az életünkbe. A professzionalitás igénye is fellépett a kritikai irányzattal szemben. Az első időben – lásd a hevesi felmérés – valamilyen üde dilettantizmus volt a jellemző. A szó közvetlen értelmében használok. A „dilettantizmus” előnye: *diletto*, azt is jelenti, hogy élvezetből, örömből csinálja, amit csinál. Lehet, több volt az együttlét öröme meg a kutatás felfedezésének az eufóriája, mint a szakmai precizitás vagy a profizmus.

A történelem aztán úgy hozta, meg saját tapasztalataink, nézeteink is, hogy „ellenzéki fészekké” vált az intézet, nemcsak a szakmai kritikák miatt, hanem közvetlenül a politikában is. Az 1968-as csehszlovákiai megszállás ellen tiltakoztak a korculai filozófus kongresszuson a magyar résztvevők is, itthon tiltakozott Hegedüs.²³ Hegedüst leváltották, Friss István²⁴ jelentette be az Akadémia részéről. Az intézet fellázadt, Kulcsár Kálmán²⁵ lett az igazgató és ő képviselte, – a depolitizálás mellett –, hogy most már profivá kell válni a kritikai, ellenzéki szociológia helyett. „Domesztikálták” az intézetet, megváltozott a helyzete. Öt év múlva a filozófusok kiátkozása megtörtént az Akadémián, ezt követte kirúgásuk botránya (Szántó 1998, Tamás–Tibori 2000). Cél volt „megtörni a Szociológiai Intézet hegemoniáját”. Létrehozták az egyetemi szociológiai tanszékeket, intézeteket. (1968–1972 volt a keményedés ideje.)

A dilettantizmus – még egyszer mondom – nem a profiság hiánya, inkább a kezdeti felfedezés öröme. Úgy értem, hogy kevesebb volt a szakmai kötöttség és szélesebb, bátrabb a szándék. De mindenki a maga módján profi volt. Én a zenével komolyan foglalkoztam, szociológussá válásom előtt a Filharmóniánál dolgoztam a dramaturgián, publikáltam is, a 19. századi operával foglalkoztam, népzenevel, néptáncsal, zenei ismeretterjesztés szervezésével, a zenei felfogás megértésében volt bizonyos praxisom vagy mondjuk tapasztalatom.

A szociológiai munkámhoz a „szaktudományt” külföldről szereztem be, de találtam egy magyar elődöt is, Gyulai Elemért (1936), aki hallatlanul érdekes dolgokat csinált a harmincas években. A zeneszociológia Németországban meglehetősen erős volt, mind a filozófiai szemlélet Adornonál, még korábban Max Webernél (1924), vagy később Silbermann²⁶ több könyvében tárgyalta a társadalom és zene viszonyát (Molnár 1923). A francia a másik területem, Bourdieu-ékkal találkoztam, akik kezdetben ugyancsak művészetszocio-

23 1968 augusztusában a jugoszláviai Korcula szigetén, a hasonló nevű városban szervezett nyári egyetem Marx és a forradalom című, nemzetközi szimpoziumon résztvevői (köztük Ernst Bloch, Lucien Goldman, Jürgen Habermas és Herbert Marcuse) közös tiltakozó nyilatkozatot fogalmaztak a prágai szovjet beavatkozás hírére. A nyilatkozatot a szimpoziumon hat magyar résztvevője közül öten – Márkus György, Sós Vilmos és Tordai Zádor, az MTA Filozófiai Intézete munkatársai, valamint Heller Ágnes és Márkus Mária, az MTA Szociológiai Kutató Csoportjának munkatársai – írták alá. Hegedüs András augusztus 21-én, a magyar szellemi élet vezetői számára tartott tájékoztatón ítélte el az inváziót, majd tiltakozó levelet küldött Tömpe András kelet-berlini magyar nagykövetségnek (egykori szovjet hírszerzési munkatársnak), aki lemondott diplomáciai posztjáról.

24 Friss István (1903–1978) közgazdász, politikus, az MTA tagja.

25 Kulcsár Kálmán (1928–2010) Széchenyi-díjas magyar jogász, szociológus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. A korszakról vö: Szabari (2020).

26 Silbermann, Alphons (1909–2000) németországi zsidó szociológus, zenetudós.

lógiaival foglalkoztak (a fénykép szociológiájával). Megtaláltam Pares-t,²⁷ illetve Frances-t,²⁸ akikkel sikerült személyesen is találkozni, és nagyon érdekelte őket, ahogyan én, vagy mi dolgozunk a zene szociológiájával, a művészetszociológiával.

Amikor azt mondom, hogy *dilettante*, akkor itt az induló kutatásnak, a társadalomban sokféle módon élő zenének vagy irodalomnak a kutatási izgalmát vitt, és nem az igazodás valamilyen belföldi vagy külföldi nagysághoz, irányzathoz vagy módszerhez. Nekem saját kérdéseim voltak és saját módszereim is, amelyekben nyilván volt hatása egyik vagy másik személyiségnek vagy olvasmányomnak. Saját kérdéseim voltak, a saját magammal, korábbi elképzeléseimmel és hiteimmel és arisztokratizmusommal szembesítettem a társadalmi valóságot, ebből tanultam a legtöbbet, miközben kontrolláltam vagy a tapasztalataimmal dúsítottam föl azt, amit a külföldi munkákban olvastam. Nem tudok olyat mondani, aki Magyarországon különösen nagy hatással lett volna rám. A kollegáimmal nagyon jókat tudtunk beszélgetni, közvetlen munkatársaim inspirációja mindig nagyon sokat számított, jelentett. Együtt dolgoztunk művészetszociológiában²⁹ és az életmód témában³⁰ Sas Jutkával. Másképpen konzultálunk Vitányi Ivánnal,³¹ aki a zenei élet más oldalát, más módszerrel kutatta. A zalai kutatást³² Szalai Julival,³³ Makara Péterrel³⁴ együtt készítettük elő és folytattuk le.³⁵

Azt hiszem, hogy eléggé egyéni úton haladtam. Nem lettem követője vagy epigonja nagy professzoroknak, nem is kellett lázadnom az atyamesterem ellen. Ebben az értelemben szerencsém volt, magam törtem az utat magamnak, miközben azért támaszkodtam más tudására is. Vagy próbáltam támaszkodni. Eléggé öntörvényű módon jártam a szakmai utam, valószínűleg ennek megvolt az előnye is, nyilván megvolt a hátránya. Most mintha inkább az előnyét érezném.

27 Nincs megbízható adat.

28 Nincs megbízható adat.

29 Lásd a három gyöngyösi faluban és Budapesten, a Ganz MÁVAG-ban végzett recepció vizsgálatokat (1963–1974).

30 Lásd a Békés megyei és a Teréz- és Erzsébetvárosi kutatásokat (1968–1978).

31 Vitányi Iván (1925–2021) szociológus, esztéta, politikus, országgyűlési képviselő (1990–2014). 1972-től a Népművelési Intézet, majd 1980-tól a Művelődéskutató Intézet igazgatója, 1986–1992 az újonnan alakult Országos Közművelődési Központ főigazgatója, 1992-től az MTA Szociológiai Intézetének munkatársa volt.

32 Zala megyei egészségügy- és életmódkutatás. 1977–1979. Kutatásvezető: Losonczi Ágnes. Munkatársak: Szalai Júlia, Makara Péter. A feldolgozásban Antal Z. Lászlóval dolgozott együtt Losonczi Ágnes.

33 Szalai Júlia (1948–2022) szociológus, egyetemi oktató, az MTA levelező tagja. Kutatási területei a szociálpolitika története, a poszt szocialista jóléti és elosztási rendszerek, a szegénység történeti formái, valamint a romák és a nők helyzete a társadalomban.

34 Makara Péter (1946–2016) szociológus, a hazai egészségfejlesztés meghatározó személyisége, több hazai és külföldi egyetem állandó oktatója volt. 1998 és 2002 között az Egészségügyi Világszervezet Európai Regionális Irodájának volt osztályvezetője, illetve a Genfben székelő Council on Health Research for Development (COHRED, Egészségügyi Kutatások az Egészségért Tanácsa) ügyvezető igazgatója volt.

35 A Zala megyei egészségügy- és életmódkutatás feldolgozásába később bekapcsolódott Antal Z. László.

A ZENE TÁRSADALMI ÉLETE

Már az első kutatásban láthatóak azok a különféle eszközök, módszerek, amelyeket később kiteljesedettebben és több tudás és tapasztalat alapján továbbépítettem. Nem az volt a kiindulásom, hogy adjuk fel a zenei terjesztés gondolatában azt, ami számunkra értékes. De azt nézzük meg elemi szinten, hogy mit jelent a zene a mindennapi emberek számára. Milyen zenében találják meg önmaguk örömét, kifejezését? Merthogy a zenei kifejezés képessége és a zene hallásának, hallgatásának igénye benne él a legtöbb emberben. E zenei felfogást, megértést három, illetve négy helyen kutattam. Egy üzembe, a MÁVAG-ba mentem ki, ott dolgoztam hetekig. Az említett hevesi kutatásban a zene igényéről beszélgettem. És végül is Pesten és a vidéki értelmiség körében a koncertközönséget kérdeztük, mit jelent az ő számukra a zene, mit fogadnak el és milyen a zenei aktivitásuk, érdeklődésük köre, meddig jutnak el a „modern zenében” és mi akadályozza annak a megértését. Hol nem tudnak továbblépni? Volt egy érdekes kutatásom a modern zene elfogadásáról, illetve elutasításának, be nem fogadásának a magyarázatáról (Losonczi 2020). És ehhez többféle, ha úgy tetszik, kvalitatív módszer vezetett a kérdőívek mellett. Erről két, szerintem sikeres módszert mesélek el.

Az egyik közeledési utam az volt – még mielőtt belépünk a zene világába és a különféle kifejezési formákról, azok kedveléséről vagy elutasításáról érdeklődnénk – megpróbáltam az elemi környezet hangzásvilágának érzékeléséből elindulni. Megfigyelni, kérdezni, hogy abból mit és hogyan fognak fel. Egyáltalán: érzékelik-e azt, hogy környezet, a maga jelenlétét sokféle hangzással hozza az embereknek a tudomására. A térben és az időben a jelenségek hangzásainak a felfogása hogyan történik, milyen érzellemmel, intenzitással? Hiszen változatos a jelentésük, éppúgy, mint a jelentéshez való viszonyuk. Van olyan hangzás, ami hozhat jó „híreket”, másik rossz híreket. Hozhat olyat, ami örömet ad, és hozhat olyat, ami kellemetlen. És akkor azt kérdeztem – lásd kvalitatív megközelítés –, hogy egyáltalán mit érzékel a hangzásvilágból a környezetében. Mi az a hangzás, ami jólesik? Mi az a hangzás, ami taszítja, amit elutasít, amit zsigerből utál? Rendkívül érdekes válaszokat kaptam. Egy egész fejezet szól erről a könyvemben „A zene társadalmi élete”-ben (1969:21–67), annyira izgalmas volt, ahogy ezt megfogalmazzák. Sok példa közül két egyszerű: egy falusi ember azt mondja a kérdésre, hogy „Mit szeret a legjobban hallgatni?” „Bizony, én legjobban a saját házim rőfögését szeretem hallgatni.” Másik: „Ilyenkor nagyon szeretem a hallgatni a csendes esőt. Tudom, hogy az jót tesz a vetésnek!”

Ugyanakkor egy fiatal városi lány strandra jár és nyár van. „Mi az a hangzás, ami a legjobban idegesíti?” „Hát az eső hangját, azt nem bírom elviselni! Ha esik, nem tudok kimenni a strandra.” Sok példát gyűjtöttem, de már ezek is nagyon egyszerű, nagyon elemi jelzések, de fontosak. Tovább elemeztem a szövegeket is, még statisztikailag is feldolgoztam az érzékelések intenzitását és a viszonyok, reagálások összefüggéseit. A zenei befogadás értelmezéséhez vezettek. Arra is, hogy a hangzásvilágnak két pólusa van. A csend és a zene. Amikor előadást tartottam zeneszociológiai kutatásomról a Zeneakadémia tanári karának, ez a témakör váltotta ki a legnagyobb érdeklődést. Előadás után Kurtág³⁶ jött oda, és nagyon dicsérte ezt a gondolatot. Húsz évvel később olvastam Cage-nek³⁷ egy írását (1994) a zenéről, ő a zenének két pólusáról ír: ez a csend és a zene, zene és csend. És e között hangzanak fel mindazok a zenébe formálva, amelyeket aztán kutatni kezdtem.

Sok példát gyűjtöttem e viszonyról a hangzásokhoz, ami különösen „visszajött”, amikor később a modern zene hangzásvilágának az elutasítását igyekeztem megérteni. Egyik magyarázat, hogy ki mit szokott meg,

36 Kurtág György (1926–) kétszeres Kossuth- és háromszoros Erkel Ferenc-díjas zeneszerző, zongoraművész és kamarazene-tanár.

37 John Cage (1912–1992) amerikai avantgárd zeneszerző.

miben talál „ismerősre”, megnyugtató vagy zaklató hanghatásokra? És amit már ismer, az jó hírt hoz, vagy rosszat. Jól esik hallani, vagy rosszul?

Saját példán mondom el, még a MÁVAG-beli kutatásom idejében történt. Végigkísértek az üzemben és bevittek a nagy szerelő csarnokba. Ott valami rettenetes zaj fogadott. Ösztönösen befogtam a fülem. A kísérőm rám szólt: „Mondja, miért fogja be a fülét? Ez nem zaj, itt mindennek értelme van. Hát, figyelje: most üt a nagykalapács. Most hangzik annak a tűzdelő gépnek a hangja, amelyik összekapcsolja az alkatrészeket”. És sorra mutatta a szörnyű zaj forrásait és magyarázta funkcióit. „Hát ezektől az értelemmel teli hangzásoktól nem kell megijedni. Mindennek funkciója van. Ebből lesz az, amit mi összeállítunk: a termék.” Visszajött ez a szöveg és a tapasztalat akkor, amikor a modern zene elutasításának okait vizsgáltam a klasszikus zenéhez szokott koncertközönségnél, hogy neki ez a bizonyos modern zene nem hoz semmit, se értelmet, se élvezetet. Nem jelent semmit. Csak idegesítő zajtömeg a klasszikushoz szokott és nem „nyíló” fülek számára (Losonczy 1979).

Tehát volt, ahol a hangzásvilág érzékeléséből, észleléséből, elfogadásából vagy elutasításából vezettem át, hogy mikor, milyen zene az, ami kell, és milyen zene nem kell, és miért van ez a zsigeri, mélyről jövő, olykor dühödt elutasítás az egyik, vagy ugyancsak mély, szinte zsigeri vonzódás másikfajta zene hallatán. Miért van az, hogy valaki az operettben úgy érzi, hogy azt éneklük, ami neki kell, a másik utálja az operettet. Aki a rockzenét szereti, az nem bírja elviselni a „nyálás” magyar nótát, aki csak a magyar nótában él, az nem tudja elviselni a keményrockot. Megvan mindennek a magyarázata, a társadalmi közegben, a közösen megélt zenei nyelv elfogadásában, az elutasításban, ahogy abban is, hogy rendkívül türelmetlenné is válhat valaki, ha nagyon más zenét kap, mint amit várt vagy értett, vagy szeretett volna kapni.

Tehát a környezet hangzásvilágából, a zene funkciójából így vezettem végig a hangzások, illetve a zene felfogásának különbségeit az esztétikai értékekig. Eljutottam ahhoz a következtetéshez – akkor már kitágítottam [az elemzést] a művészetszociológia irányába is, – hogy a kultúrát önmagából a kultúrából sem megérteni, sem megmagyarázni nem lehet. Ehhez ismerni kell azt az életrendszert is, amibe beépülhet egy általunk esztétikailag értékesnek tartott zene. Itt olyan nyelvi, valóságos megértési különbségek vannak, nehézségek a felfogásában, az úgynevezett „komolyzene” megértésében – most ezt a kifejezést ne vitassuk, lehetne – ahhoz rákészülés kell, iskoláztatás és sok más feltétel is, ami nem adatott meg a többségnek. De ezek nélkül a felkészültséget adó társadalmi feltételek nélkül nem lehet eljutni a magasabb szintű zene világához. Azt viszont tudni kell, és meg kell érteni azt is, hogy valakinek miért akkor a *beat*, miért most a rock, miért a keményrock, miért a *heavy metal*, a *funky* stb., ami örömet okoz. Tudni kell megérteni azt is, ami tőlem távol álló, de másnak fontos, másnak az a Zene, ami „jól szól”, akkor is, ha az énelem vagy a még magasabb ízlést képviselőkkel szemben áll. És azt is meg kell érteni: miért.

A zene személyesen érzett fontosságáról – esztétikai értéktől függetlenül – volt egy másik bevált kérdés, ami, mondhatni, „bejött”, szintén egy kvalitatív módszer része volt. Láttam akkoriban egy nagyon szép angol árnyjátékot. Arról szólt, hogy volt egy falu, ahol nagyon elevenen élt a zene, sokat muzsikáltak, meg énekeltek. Angliában többszólamú kórusokban énekeltek a faluhelyen is. Kodály sokat hivatkozott rájuk, példaként tekintette, és ezt szerette volna elérni nálunk is, hogy faluban, városban hasonló módon éljenek, és összejöjjenek közös zenélésért. Ennek a kis falunak, ami tele volt zenével, dallal és zenei örömmel, a szomszédságában élt egy gonosz varázsló, aki – már nem emlékszem miért – megharagudott a falu népére, és elhatározta, hogy bosszút áll rajtuk. És mi volt a bosszúja? Az, hogy minden hangszert, minden zenét, minden dalt elvett, s a falu ott maradt némán, csendesen, hangszerek, zene nélkül, éneklés nélkül.

Amikor a MÁVAG-ba jártam ki, hogy a zenéről folytassak beszélgetést a munkásokkal, igen vékony, törékeny ifiasszony voltam, 40 kiló körül, nem is voltam nagyon idős. Egy nagyon kedves szakszervezetis megszervezte nekem, hogy egy terembe jöjjenek be csoportosan különféle műhelyekből a melósok beszélgetésre. Bejöttek a drehusok, az öntödei munkások. Ők jöttek először. Kétszer akkorák voltak, mint én, magasak, erősek, izmosak. És akkor leültek az asztal köré, leült velük szembe egy ilyen kis törékeny nő és azt mondja, hogy szeretnék magukkal a zenéről beszélgetni. Megdermedés. Akkor elmondtam nekik ezt a mesét. Figyelték. És utána azt kérdeztem tőlük: szerintük az tényleg büntetés, ha elveszik a zenét? Meghallgatták, elgondolkoztak és beszélni kezdtek. Az, amit elmondtak erre a mesére, hogy miért kell nekik a zene, ezt fogtam össze a könyvem egyik fejezetében. Mint előbb idéztem is, van egy gyűjteményem arról, hogy mit mondtak nagy emberek, nagy gondolkodók a zenéről. Az igazság az, hogy nagyon, szinte hasonlóan szép szövegeket hallottam erre a mesére válaszul, nagyon egyszerű mindennapi gondokkal és gondolatokkal élő emberektől.

Készült persze kérdőív is, volt a kutatásnak empirikus szakasza, amikor is meghatározott csoportokat végigkérdeztem a zenei műfajokról, hogy mit szeretnek, mit nem szeretnek, mit énekelnek, mit hallgatnak szívesen. Ez már egy korrekt, kvantifikálható kérdőív volt. Minden társadalmi feltételt megvizsgálva kérdeztem, a zenei érdeklődésén túl még azt is, hogy miket olvas, milyen műfajban aktív, mozi-, színházlátogatás stb. szokásaik vannak. Erős volt ezidőben a műkedvelő mozgalom: részt vettek színházban, kórusban, néptáncban. Ezekből alkottam blokkokat, hogy melyik milyen zenei műfaj, milyen szórakozási, művelődési, olvasási, színházi részvételi szokásokkal függ össze. Ekkoriban ez volt az első ilyen „struktúrában” való gondolkozás.

Olyan szerencse ért munkálkodásom közben, hogy nagyon kedves barátunk, Lipták Tamást,³⁸ aki nagyszerű matematikus volt, nagyon érdekelte a témám, segített nekem a feldolgozásban. Angliába ment ki, '56-os volt, a forradalomban bebörtönözték, a valószínűség-számítás kiválósága volt. Akkor még logarléccel számoltuk ki a korrelációt és a Khi-négyzet erősségét. Úgyhogy amikor a Frankfurter Rádió zenei igazgatója a magyar eredetű Eckhart,³⁹ aki olvasta a könyvem, hazajött, megkeresett, hogy hol van az, aki ilyen korszerű szociológiai eszközökkel dolgozik.

Az első zenei kutatásomat több követte, néhány évig folytattam tovább, három vagy talán négy könyvben (1964a, 1964b, 1969, 1974a) írtam meg az elemzéseket, következtetéseket. Egyik könyvemben, a „Zene, Ifjúság, Mozgalom”-ban (1974b) a zenei mozgalmak szemszögéből elemeztem a korábbi évtizedek történetét. A kultúrpolitikai hatalom szándékai felől is átgondoltam a különböző szakaszokat. A szocialista korszakban négy fázist különböztettem meg: az első, értelmiségi illuzionizmus: hogy amit mi akarunk és mi szeretünk, azt kell adni a népnek. Erre az értelmiségi illúzióra, vágyra, törekvésre viszont már a kultúrpolitikai voluntarizmus ráépült. Itt találkozott az értelmiségi messianizmus vaksága a politikai voluntarizmussal. A következő fázis az volt: amit mi adni akarunk, azt kell akarnia a népnek. Ez a sokat hivatkozott „*sollen*”,⁴⁰ a „legyen”, a „kell” akarása a „van”-nal szemben kérdése, ami jellemezte a szocialista kultúrpolitika kemény időszakát: voluntarista, kényszerítő és bürokratikus volt. A harmadik szakasz: hogy azt kell adni a népnek, amit akarniuk kellene. Ez amolyan felvilágosító habitus vagy attitűd, illetve ennek egy manipulációs változata. És végül is jött a negyedik fázis: hagyjuk meg a népet, zenéljen az ő kedvére. Ezekből következett, a Tánccalfesztivál, a

38 Lipták Tamás (1930–1998) matematikus. 1956-ban részt vett a forradalomban, elítélték, amnesztiával szabadult. Ezután csak jelentéktelen munkahelyeken dolgozhatott, egy ideig menekültként az Egyesült Királyságban élt. 1962-ben Kornai Jánossal közösen kidolgozott egy gazdasági modellt (kétszintű tervezés).

39 Nincs megbízható adat.

40 A *sein* (a van létige) és *sollen* (kell, szükséges) Hans Kelsen osztrák jogfilozófus fogalomhasználata, amely másfél évszázadon át erősen hatott a szociológiára.

hazai beatmozgalom és sok minden egyéb. Tehát ez az idő már valamilyen liberalizálódás volt, ahol lehetett ezt hagyni, például a zenében, hiszen '56 után nagyon sok mindenről tanulságot szűrt le a hatalom, s ez még egyszerű engedmény volt.

Az értelmiségi messianizmus találkozása a politikai voluntarizmussal nagyon komoly téma, arra intett, hogy egyszer és mindenkorra hagyjak fel a fentről jövő, kéretlen népboldogítással. [...] Az a sok meglepetés, ami a társadalom alakulása során ért, arra vitt, hogy értékeinkhez tartva magunkat ki kellene kerülni minden túl szorosra vett saját gondolkodáskörből, meg kell ismernünk tőlünk nemcsak társadalmi helyzetében távoleső, hanem más gondolkodásmódban élő emberek életét, igényét, szellemi értékeit. Rátaláltam egy görög mondásra, hogy az ember nem emelheti fel azt a kosarat, amiben benne ül. De az, hogy kiszálljon belőle, körbejárja és megnézzze, hogy voltaképpen mi van körülötte és milyen az a kosár, amiben ül, ez az, amit én a szociológiai munkámban megpróbáltam.

AZ EMBERI KÜZDÉS MINDENNAPJAI

Mindig az a feladat izgatott, hogy most valóban ismerjük meg a világot, ismerjük meg az embereket. Alapvető kutatási tapasztalatom volt, hogy a zenét nem lehet önmagában, a zenéből megérteni. Hanem abból kell kiindulni, milyen létrendszerbe épül és miért olyan sokféle forrásból merítenek, mit tartalmaz a tényleg létező alapigény a zenében. Ezért kerestem, kutattam, vizsgáltam meg a zene alapfunkcióit, sokféle társadalmi körülmény között; a környezeti hangzásvilágot, e viszony alapismérveit, és a zene különböző, de mindenki számára sokat adó értelmét, igazságát vagy érzelmi töltését. Ebből haladtam tovább.

Én úgy gondolom, abban különbözöm a tanítótól, profétáktól, papoktól, ideológustól, politikustól, hogy nekem mindig több a kérdésem, mint a válaszom. Én egy, a társadalmat megismerni, megérteni akaró kíváncsian kutató, kereső ember vagyok. Kérdéseim voltak, de kész válaszaik nem. A kérdéseim vittek kutatásról kutatásra az elmúlt öt évtizedben. A kutatási kiskaté szerint minden kutatás előtt elkészítettem hipotéziseimet. Elég modellszerűen írtam le, mi az, ami fontos, amit meg kellene tudni és milyen úton szeretném felderíteni. De azért annyira kutató vagyok, hogy az eredményeket nem láttam előre.

Először is meg kell találni a legjobb kérdéseket. Azért fontos, mert lehet, hogy én nem tudok jól válaszolni rájuk, de ha fontos és jó a kérdés, valaki majd csak megtalálja rá a választ. Kérdezni és kutatni már konkrétan a terepismeret és a mindennapi szóhasználat ismerete nélkül nem lehet. A válaszokat elemezni, az elemzés alapján bizonyítani, a bizonyítékokat megvizsgálni. Kétkedni. Lehet ez alkati, lehet éppen tudományos módszer, mindig nagyon kritikusan nézem az eredményeket, amelyekhez jutottam, és az abból következő állításokat is. Megnézem, milyen kérdés maradt nyitva, mire nem kaptunk választ, miért, és azt újra vagy tovább kell kérdezni. Saját állításaimat ismét megvizsgálni, átgondolni, hogy vajon mennyire állják meg a helyüket. Merrefelé nyitnak újabb kérdéseket? Elgondolkodni azon, hogy tényleg így van? Mit nem értek? Mire nincs magyarázat? Mi maradt le? Akkor út nyílik további kérdések és ismeretek felé. És újra kérdezni: kérdezni, elemezni, állítani, bizonyítani és a bizonyítékokat megvizsgálni. Mindenből meríteni és minden eszközt használni, ami segít a megértésben. Kerülni a ködösítést.

Így jutottam a zenei kutatástól az életmódig, majd tovább, az életmódtól az egészségi állapot kutatásáig, benne az én-erő magyarázatáig és a forrás kereséséig. Ez vezetett a gyerekvárás idejéhez, majd a testi-lelki megviseltség láttán, az átélt történelmi múlt hányattatásaiban az átélés/túlélésének kérdését tettem fel és a társadalmi traumatizáció kérdéseire jutottam.

Ha témáról újabb témára térve végigutazzuk a pályautamat, látjuk, a zenétől indult. Beláttam, hogy a zene egy életrendszerbe-létrendszerbe illeszkedik, azt kell megérteni. Ezt az életrendszert a külső feltételek kényszere diktálja, de belülről is vezérelt sorrendiség alakítja. Megvizsgálni, megérteni, hogy működik: honnan ered és mitől marad fenn ez a belső fontossági sorrend, hol nyomja le a kényszer, és mikor maradhat fenn a belső szerveződési szándék. Az élet kényszerek közötti szervezésének relatív szabadsága. Az életmód kulcsszava a küzdés (*struggle for life*). Így vált egyik központi fogalommá, lehet mondani, kulcsszóvá az életmód témájában a küzdelem az élelemért, küzdés a lakásért, küzdés a fennmaradásért, egy kívánt helyzet eléréséért vagy pusztán az eddigi fenntartásáért. Már itt szembeütnő volt a küzdés következménye az egészségi állapotra a feltételek és lehetőségek között. A feszültség hogyan vált át betegséggé és hogyan rövidíti meg az életet. Az egészségi állapot és intézményeinek kutatásában a kulcsszavammá a kiszolgáltatottság vált: jellemző a megbetegedésre és az egészség-betegség intézményrendszerére is. Egyik könyvem címe is erről szól: A kiszolgáltatottság anatómiája (1986).

Az emberi küzdés mindennapjait és nehézségeit, sikertelenségeit és győzelmeit követtük. Onnan két irányba folytattam a kutatást: az én-erő forrását, a belső erő eredetét a gyerekvárásnál kezdtem keresni. A testi romlást, lelki sérüléseket pedig a történelem 20. századi hányattatásait, társadalmi fordulatait elszenvedő családok többgenerációs életút kutatása és túlélési módjai felé vezettek. A megküzdés a múlttal és az új helyzettel az egyik, ha nem a legelső szociológiai traumatizáció kutatássá vált aztán (Ez volt a Sorsba fordult történelem alapkutatása.)

Azért tévedés ne essék, ez most olyan így elmondva, mintha minden terveim szerint, simán ment volna, kutatásról kutatásra. Korántsem így volt. Nagyon sok a szaggatottság sok minden keresztezte terveimet. Központi forrásból pénzt kutatásra (OTKA, Akadémia) 1992-ben kaptam először.⁴¹ Ahogy minden könyvnek megvan a maga története, minden kutatási elképzelésemnek is. Olykor szomorú, olykor groteszkbe illő meséje van. Mostanában dobtam ki pályázataim „visszautasításainak” dossziéját. Nem érdekel, felejtjük el, hiszen az éppen adott lehetőségeim között megtettem, amit tudtam.

A békési kutatás⁴² csak később vált életmódkutatássá. Voltaképpen az életrendszert megismerő fogalomkörre vált, amire a zeneszociológiai átgondolása után jutottam. Eredetileg úgy indult, hogy Erdei Ferenc,⁴³ az Akadémia akkori főtitkára megkeresett engem. Tudta, hogy nekem a falukutató irodalom az egyik megalapozó élményem volt, még diákkoromban. Azt is tudta, hogy engem nagyon érdekel a vidéki Magyarország, különösen azok a területek, amelyek távol esnek a központtól. Ahonnan se a híruk, se az emberek nem jutnak el a „központig”, nem jut „fel” még a hangjuk se Budapestre, ebben az erősen fővárosra centralizált országban. Ha én választhattam kutatói terepet, mindig a fővárostól a legmesszebb eső területet választottam. De Békés megye maga sétált be az én érdeklődési körömbé. Azt kérték a főtitkártól a Békés megyei tanács emberei, hogy jöjjenek szociológusok a megyébe és vizsgálják meg a lakosság érdeklődését ott helyben, mert hiába építik a legjobb kultúrházakat, a legszebb szándékkal és formában, könyvtárral, mozival, színpaddal, programmal, alig megy be valaki, nem látogatják, legyen bármilyen vonzó programjuk. Erdei megkérdezett: nem akarja-e Losonczi, maga megváltani Békés megyét? Mondtam, hogy dehogynem! Ha már a nagyobb volumenű megváltás elmaradt ez ideig.

41 A nyertesek és a vesztesek az új magyar polgárosulásban. Kutatásvezető: Losonczi Ágnes. OTKA (T Q 18129, T 3135) 1992. Illetve folytatása: Életstratégiák és változásai egy budapesti negyedben.

42 A közel egy évtizedig folyó (1968–1978) vizsgálat során szisztematikusan feltérképezték a békési falvak, kisvárosok létfeltételeit, anyagi és tárgyi viszonyait, a történelmi minták továbbélését, a mindennapokat vezérlő értékeket.

43 Erdei Ferenc (1910–1971) szociológus, szociográfus, a népi írók csoportjának tagja.

A kérdés, amit föltettek nekünk, hasonló volt ahhoz, amiért én a zeneszociológiai kutatáshoz fogtam: népboldogító törekvés a nép akarata nélkül. Következésképpen arra gondoltam, hogy azt a tapasztalatot, amit én az előző kutatásomban szereztem, most nagyobb összefüggésben lehetne megnézni: miért nem működik a népművelés intézményrendszere, amit a „közösség jobbulásáért”, műveltségéért, aktivitásának szervezésére hoztak létre? „Miért nem mennek jól” ezek a művelődési házak, miért nem járnak oda az emberek, hogy előadást hallgassanak, kórusban vegyenek részt, járjanak táncsoportba, játsszanak színházat, vegyék igénybe a könyvtárakat? Mikor ennyi kultúrházat megépítettek nagyon-nagyon sok költséggel, és nagyon sok népi, sőt közös erőfeszítéssel. Úgyhogy nagyon lelkesen mentem le akkor, és mentünk le később Sas Judittal, Kónya Judittal⁴⁴ és Kárpáti Zoltánnal⁴⁵ együtt. Kezdetben ez a népművelés, a közművelődés kérdése volt, és ezt tágitottam ki – éppen az én zeneszociológiai tapasztalataim alapján – életmódkutatássá.

Amit tudhattam már korábban is, hogy sok minden fontos van a világon, de a legfontosabb: fenntartani az életet, életben maradni. Ahhoz, hogy valaki életben tudjon maradni bárhol – akkor 1969-et írtunk, délkelet Alföldön, Békés megyében, nagyon nehéz körülmények között éltek – az sok küzdelmet, nagy fáradságot kíván. Sok volt a rosszul működő tsz, nagyon sok az apró, szórt település. Ott volt a legnagyobb arányú tanya-világ akkoriban is. Rossz úthálózat, rossz ellátási hálózat. Volt ugyan gazdag része és jól működő termelőszövetkezete is, de igazából nem ez volt a jellemző. Nem volt véletlen az, hogy annak idején Békés megyének az alsó, déli csücskét Viharsaroknak nevezték lázadásaik miatt. Az agrárproletárok és azok a szegény parasztok, akik a földjükből nem tudtak megélni, el kellett járjanak munkát keresni, mert Békés nem adott nekik életlehetőséget. Volt történelmi, irodalmi ismeretem is falukutatóktól. Féja⁴⁶ munkáit olvastuk, tudtunk a perről, amit a Viharsarok (1937) című művéért indítottak.⁴⁷ Ahogyan Szabó Zoltán⁴⁸ hatása, így Féja műve is ihlető élményem, élményünk volt, ugyancsak ifjúkoromból.

Itt igazolódott az a gondolat, hogy az életrendszer, az életvitel ismerete nélkül nem lehet megérteni semmit, azt se, amit kultúrájának nevezünk. Másodlagos az, hogy ki mit szeret olvasni vagy ki mit szeret nézni, hogy mit csinál a szabadidejével, ha van neki vagy ha éppen túl sok van belőle. Ezért először azt néztük meg, hogy hogyan élnek, hogy küzdenek a mindennapi létfenntartásért, a mindennapi élelemért, a lakásért. És ez lett a kutatás középpontja: hogyan élnek 1969-ben Békés megyében az emberek, mi az ő életük központi motorja és az érdeklődési körük.

Már itt kialakult – ha úgy tetszik, a munkám azóta is tartó megalapozása –, hogy először ki kell ismerni magam a területen. „Talpalással”, a terep bejárásával kezdtem. Én nem „karosszék-szociológus” vagyok, hanem terepjáró. A terepen életet kereső, saját szemmel látni akaró, kutató-kereső szociológus vagyok. Számomra fontos, hogy „érezkeljem” a helyet, az ottani világot, beszélgessek az ott élő emberekkel, lássam a mozgás-

44 Kónya Judit fiatal szociológusként kérdezőbiztos volt a békési kutatásban. Később kisebbség- és vallásszociológiával foglalkozott.

45 Kárpáti Zoltán (1944–2019) fiatal szociológusként kérdezőbiztos volt a békési kutatásban. Később az MTA Szociológiai Intézetének munkatársaként gazdaság- és jogszociológiai kutatásokat végzett.

46 Féja Géza (1900–1968) író, újságíró, szerkesztő, állami polgári iskolai tanár. A falukutatók mozgalmának egyik ösztönzője, a népi írókat tömörítő Válasz folyóirat teoretikusa. Bajcsy-Zsilinszky Endre belső köréhez tartozott, 1931-ben a Nemzeti Radikális Párt egyik szervezője volt, részt vett a Márciusi Front programjának kidolgozásában.

47 Féját a könyvéért nemzetgyalázás címén perbe fogták, majd elítélték, tanári állásából elbocsátották.

48 Szabó Zoltán (1912–1984) Baumgarten-díjas író, falukutató, publicista, lap- és könyvszerkesztő, a szociográfiai irodalom klasszikusa, A tardi helyzet (1936) és a Cifra nyomorúság (1938) című művek szerzője. A Magyar Nemzet munkatársaként 1939 nyarán „Szellemi Honvédelem” elnevezéssel mozgalmat hirdetett a nemzetiszocialista és nyilas befolyás ellen. 1949-től haláláig nyugat-európai emigrációban élt és dolgozott.

területet, a házakat, településeket, az emberi mozgásokat, ahol kutatni fogok. Aztán jön a felkészülés – ez már a tudomány technikai minimuma – statisztikából, közgazdasági feltételelekből, az iskolázottság színvonaláról és a történelmi előzményekkel is stb. felvértezve magunkat. Összeszedtünk az anyagokat a mezőgazdaság állapotáról, a települések helyzetéről, a jövedelmi szintről, milyen különbség van például a különböző térszerek munkaegységei között, meg összegyűjtöttük a megyére vonatkozó történelmi-társadalmi irodalmat, ami igen gazdag volt, akkor is ott, Békés megyében. Ezután, ha az általános információkat is beszereztük, utána kezdtük a kérdőívet felépíteni. A felvételek előkészítésében és lebonyolításában sokat segítettek a Művelődési Osztály emberei. Még biciklit is adtak nekünk, hogy olyan helyre is elmehessünk, ahol rossz az út, nincs vonat vagy nincs autóbusz. Mi meg beszélgettünk, bekopogtunk a házakba is.

Ez az első nagy, egész megyére kiterjedő vizsgálat volt, amelyet a szociológiában ismert mintaválasztás előzött meg, itt települési szintek szerint. Elég szigorúan igyekeztünk betartani [a szakmai szabályokat]. Próbáltuk úgy szerkeszteni a kérdőíveket, hogy abból ne csak az általánosítható tények [legyenek megállapíthatóak], hanem az egyes ember életéről, egyéniségéről is képet kapjunk: hol vannak a személyes gondok, hogyan illeszkedik az egyes ember maga és családja közvetlen közösségeinek tágabb társadalmi terébe.

A kutatáshoz egy érdeklődő egyetemista csoportot kértünk fel, ők voltak a kérdezők, járták a falvakat. Azóta nagy emberek lettek közülük többen, kiválóak a szakmájukban. Egyeseket nagyon megragadott a kutatás és a hely, például Vági Gábort,⁴⁹ aki évekig járt le Mezőhegyesre, kutatott és tárt föl izgalmas társadalmi folyamatokat. Szomorú korai halála után Závada⁵⁰ adta ki kitűnő művét (1994). (Volt ellenpélda is, aki kinevette az egész kutatást, és az árok partján töltötte ki barátjával a kérdőíveket).

Ami először szembetűnő volt nekem – miután korábban a szellemi és a lelki táplálék volt számomra a fontos, sőt, szinte mindenekelőtt való – szembesültem nap mint nap azzal, hogy mekkora feszültség van a fennmaradás akarata és a társadalom kényszerei között. Mennyit kell küszködni minden nap az ételért az élet fenntartásának ezen az elemi szintjén: a kenyérért, a szó szoros és átvitt értelmében is. Első szinten jövedelmi kérdésnek látszott, de nem csak ez determinálta: hiszen már ebben kifejeződött a termelés alacsony színvonala, az ellátás gyengeségei és az állandósult hiány. Az úthálózat, a bolthálózat gyengesége lehetetlenné tette el a hozzájutást a létfenntartás legelemibb szükségleteihez is. Erős küzdelem folyik azért is, hogy talpon maradjanak, fennmaradjanak, gyereket neveljenek, iskoláztassanak. Vagy mennyire nem volt könnyű például eljutni az iskolába, szakmát tanulni, aztán pedig a szakmát gyakorolni. Mikor azt mondták „fent”, hogy megoldódott az úthálózat az országban, pedig egyáltalán nem oldódott meg; mondták azt, hogy villamosítva van egész Magyarország; nem volt villamosítva. Hogy nincs éhezés. Volt. Hogy mindenhová kiterjedt az orvosi ellátás. Nem terjedt ki.

És itt erősödött meg a meggyőződésem a szociológia egyik alapfunkcióját illetően, hogy minden hazugsággal, minden ideológiával és minden propagandával szemben a valóságot, a tények valóságát – hogy ne mondjam rögválóságot – kell megmutatni. És a mi kötelességünk vagy a mi feladatunk az, hogy ezt föltárjuk. És megmutassuk a valóságot, azzal szemben, amit „fent” mondanak, hírelnek: mi az, ami valójában van. [...] Ami a hivatalos propagandában úgy hangzott, hogy minden meg van oldva és minden tökéletes, csak az emberek elmaradtak – ugye a „tudat elmaradt a léttől” marxista szlogen volt stb. – távol esett attól, hogy mi van a valóságban.

49 Vági Gábor (1947–1990) szociológus, szociográfus, a Holmi folyóirat szerkesztője.

50 Závada Pál (1954–) Kossuth- és József Attila-díjas szlovák származású magyar író, szerkesztő, szociológus, 1982–1993 között az MTA Szociológiai Kutatóintézetének munkatársa volt.

Az empirikus felvétel során összegyűjtöttük és áttekintettük azokat az elemi tárgyi szükségleteket, amelyekkel az élet fenntartható és az élet tovább élhető. Akkor találkoztam a táplálkozásnak ezzel a mindenekelelőtt lévő fontosságával, és azzal is, hogy nem megengedhető az a fölény, ahogy lenéznek a szegény vagy a korábban szegény emberek ételért érzett mohóságát, akiknek a „hasuk a mindenük”. Ahogy a szegény ember sóvárog az ételre, Móríczy gyönyörű novelláját kell felidézni: az „Egyszer jóllakni” írására emlékeztetek most. Ma is soknak elemi élménye a jóllakás. Hiszen sokszor élték át szegény sorsban lévő generációk a nagy éhezések korszakát. Sokszor nem volt mit enni, vagy aki szegény, az nem tudott jól enni. Nagy éhezési hullámok voltak a 30-as években, a háború idején, a háború után, és megnőtt az éhezők köre a tévesz szervezése idején, amikor lezuhant a mezőgazdaság termelése és leromlott a közellátás. Egyébként könyvemben is olvashatóak a statisztikai adatok erről, s hogy hány éhezési hullámon ment át az ország, különösen az elmaradott részeken, például az alföldi lakosság elmaradott térségei, alulmaradt emberei, akiket mi Békés megyében megtaláltunk. [...]

Azt, ahogy a zenétől a táplálkozásig jutottam, Erdélyben értették meg legjobban. Ott jelent meg egy rendkívül érdekes cikk arról, hogy a Losonczy Ágnes a zenétől hogyan jutott el a táplálkozásig. Annyira megértették, ahogy kevesen: mit is jelent ez: az egyik a szellemnek egy fenntartó tápláléka, a másik pedig a mindennapi táplálék, ami nélkül nem marad életben az ember. Ha a mindennapi táplálék nem is kerül mindig a szellem fenntartó ereje mögé, azért az elemi létfeltétel, többször volt része a huszadik században élt embereknek, az éhezés neurózisa sokkal mélyebben beivódott az emberekbe, mint bármi más a tárgyi szükségletek közül. Ezért fontos, hogy a zenétől, a magas színvonalú, arisztokratikus elvárású zenék megértetésétől és ennek kudarctól a mindennapi táplálkozás kérdéséig jutottam el. Az életmódkönyvemből (1977) ennek a témának lett a legnagyobb visszhangja, majd a történelmi modelleknek, illetve a történelmi, társadalmi előképeknek (1972).

MÓDSZERTANI TÖBB LÁBON ÁLLÁS

Amikor befejeztem a békési kutatás adatainak feldolgozását, ott álltam a nagy empirikus halmazok tetején. Rám zúdult nemcsak a gyűjtött anyagért érzett felelősség, hanem a feltáruló hiányok halmaza is. Egyszerre csak rájöttem, hogy nem kapok választ egy sor alapvető kérdésre: azokra, amik éppen a kutatás során kerültek elébem. Nem kaptam választ a rengeteg tényanyag ellenére sem arra például, hogy hogyan élnek tovább a hagyományok. Miben fejeződik ki a jelenlegi társadalmi hierarchia? Olyan egyszerű hierarchikus „mutató”, hogy a falvak a járdát vajon miért csak a tanácssháztól a tanácselnök lakásáig, párttháztól a párttitkárig építették ki? De ennél még mindennapibb egyszerű szokás, mint a csirkeelosztás kifejezi a hierarchiát: ki kapja a combját, ki a szárnyát, ki a farhátat? Miért ül az asszony a sarokra a sámlin, ha az ember az asztalnál eszik? Vagy komolyabb[ra fordítva a szót]: hogyan történhet meg az, hogy egy paraszti családból elszármazott fiatal elvégzi a tanítóképzőt, hazamegy, funkciót kap, és úgy viselkedik, mint a régi szolgabíró? Hogy valaki, aki cselédember volt és vezető káderré változik, hogyan veszi át a dzsentriszokásokat?

Nagyon fontos társadalmi állapot-mutatókat hozott felszínre az empirikus adatok sora: a táplálkozásról, lakásról, családi munkamegosztásról, a gyerekek iskolázottságáról stb., de az előző kérdésekre ezek az adatok egyszerűen nem adtak választ. Kaptunk választ arra, hogy hányszor eszik húst egy hónapban, ha egyáltalán eszik húst, kaptunk választ arra, hogy jól lakik vagy nem lakik jól, hogy hány földes szoba van, hogy kik vannak bekapcsolva a villany hálózatába, milyen úton lehet eljutni a munkához, haza, vásárolni, milyen az úthálózat stb. De arra nem kaptunk választ, ami az élet bensőbb viszonyainak jellegzetessége. A hagyományok fennmaradása, a tanult vagy átvett példaképeknek követése. Ami akkor is vezet, ha életében nem találkozott egy

igazidszentrivel vagy egy igazi szolgabíróval. Ekkor elkezdtem gondolkodni, mi hiányzik. Megvoltak az anyagi tényezők adatai, megvoltak a társadalmi feltételek, a statisztikai alapadatok: ezek a tények. De hol van még a lényeg? Akkor fordultam a történelem, a történelmi életmód mögöttes formái, sőt, lényeges és a korábbi időben kialakult jelenségei felé.

Később kidolgoztam az életmódnak elméleti modelljét is, ami aztán a könyvemben (1977) is megjelent. Az életmód egymással összefüggő nagy egységeit: az anyagi, tárgyi viszonyokat mint a mindennapi élet megalapozó feltételeit, a történelmi előzményeket, amelyek a máig élő múltat magyarázzák, a belső szervező és magyarázó értékek világát, ami a kényszerek között a döntést és válogatást befolyásolják és az emberi kapcsolatokat, amelyek hálója mindent átfog, hol segít, hol gátol. Mindegyik témakör más és más módszer alkalmazását kívánta.

[...]

Én a magam útját jártam. Engem a társadalmi tapasztalat és a kutatások tapasztalata vitt egyik témától a másik témához. Nemcsak kérdeztem, vizsgáltam, elemeztem, hanem utánajártam sok mindennek, ami megválaszolatlan kérdéseket hagyott bennem. Sok évet fordítottam egy-egy kutatásra. Az életmódkutatás több évig tartott, több oldalról is közelítettem. Az egészségpszichológiai kutatások csaknem két évtizedet vettek igénybe. Talán jellemző lehet az egészségpszichológia kutatásának gondolati indulása. Amikor rányílt a szemem erre a nagy társadalmi gondra.

A békési útjaimon – még a nagy kérdőíves vizsgálat előtt történt – egy kistelepülésre jutottam, ahol egy idős asszony behívott hozzánk, tudnék-e segíteni gondjaikban. Bevittek a szobába, ahol az ágyban feküdt az asszony, másik, lócaszerű fekhelyen feküdt az ember, az öreg nagymama szolgált ki őket. És egy nagyon-nagyon sápadt kisgyerek – sápkórósnak mondták ezt gyerekkoromban – játszott ott. Kiderült, hogy TBC-sek. Az asszony is, a férj is, és a gyerek komolyan veszélyeztetett. És hiába volt az országban egy tényleg átfogó TBC-elleni program, amit akkor a tüdőgyógyászok szerveztek, odáig nem jutott el. Őket nem kötelezték arra, ami a városlakóknak kötelező volt: a tüdőszűrésre. Idáig nem ért le az egészségügyi szervezet „keze”. Ezt a tapasztalatot több követte a megyében a kutatásunk során, a látható alkoholizmus, az elmondott betegségek és a gyógyítás hiánya, közöttük sok idegbetegség, az alultáplált gyerekek és mindenütt a hiányos orvosi hátlózat, és hogy mennyire nehéz eljutni a gyógyító forrásokhoz. Hogy hol az éhezés és/vagy a rossz táplálkozás, hol az egészségtelen lakás, a földes padlók, a környezet, amiben éltek, ahogy a víz fölkúszott a falakon... Már az első belépésnél világos volt, hogy ez nem az a környezet, amiből az egészséges emberek kikerülnek. Vagy amiből, hogy pontosabban fogalmazzak, egészségesen kerülhetnek ki az emberek. Tehát ez már előrevetítette annak a feladatnak a vállalását, hogy akkor ezek után nézzük meg, hogy az a küzdelem, amibe az életfenn-tartás kerül, és az, amit ezért kapnak viszonzáságképpen a nagy társadalmi elosztási rendszerekből, az vajon mennyire tartja épen, és mennyire betegíti az embereket. Az az aránytalanság, amivel állandóan szemközt találkoztam, az indított a következő kérdéshez: a népegészségi állapot megismeréséhez.

Azt hiszem, a módszereket illetően a „több lábbon állás” volt az én biztonsági elemem. Nekem nagyon fontos volt az empirikus megalapozás mindegyik kutatásomban. Hasonlóan az emberhez, ahol a csontrendszerre épül fel a test, az védi meg a belső szerveket is, nekem az empiria olyan, mint az emberi szervezetnek a csontrendszere. Az empirikus kutatás adta a támasztékot, de sok fontos tény megismerésére nem volt elegendő – legalábbis nekem –, ezért került többször is sor a személyes interjúkra. A biztonságosabb átlátás, a fenntartó szerkezeti elem stabilitása nélkül, nem tudtam volna biztonsággal értelmezni az egyéni válaszokat.

A személyes interjú nagyon fontos, ezzel dolgozom kiindulásképpen, szeretem és mindig szükségem is van rá. Az első zenei kutatásomtól a legutolsó életútinterjúkig, mindig mindkét módszert használtam, sőt minden empirikus kutatást interjúval alapoztam meg.

Szeretem a nagyon egyszerű, az egyes emberre irányuló kérdéseket, illetve teljes válaszaikat beilleszteni az elemzésbe, hiszen ezek valóban interjúként funkcionálnak. Jól tudtam dolgozni az úgynevezett projektív tesztekkel, amelyeket mindig az adott helyzetre találtunk ki vagy találtunk meg. Ilyennek tartom az elmondott mesét vagy az életmódban a különböző anyagi kezelési típusok megítélését meg az értékekre irányuló kérdéseket stb. Szeretem a kicsit provokáló kérdéseket, amelyekre indulatból érzelmi töltésű választ adhatnak. De használtam az egészségpszociológiai kutatásban olyan egyszerű köznapi kérdést is: „Hogy van? Hogy érzi magát?”

Fontos volt ezért is a többféle módszer, mint ahogyan a különböző források alkalmazása is. Az ismert, lehetséges kutatási eszközök között azokat kerestem meg, amelyek éppen annak a témának a felderítésére legalkalmasabbnak tűnő forrásanyag volt. Voltak, akik kifogásolták például, hogy szépirodalmi forrásokat is használtam történelmi életmódmodellek magyarázatához, néha egy verssort is a „bizonyítékok közé” soroltam, vagy hogy sok volt a szabad kérdések aránya a kérdezéseknél stb., de hát ezek az eszközök mind segítettek, hogy közelebb kerüljek a megismeréshez, a megértéshez és a megértetéshez.

Az empirikus kutatás, tehát a kérdőívek szociológiai technikái, a számokká változtatott tények, tapasztalatok azért voltak fontosak, mert a korszak és a szocialista rendszer, amiben elkezdtük a kutatást, egy hiperracionális eszmerendszert akart igazolni, abban élt vagy élt volna felfogása szerint. Ez a hiperracionalitás fordult aztán irracionálisba, éppen a racionalitás ellentétéjéhez. Erről Max Webernek vannak fontos szövegei. Ennek a bizonyos hiperracionalitásnak a propagandája is a számokkal érvelt, azzal „igazolta” meggyőződését és használta meggyőzésre. Az empirikus kutatás bizonyítékai azért voltak fontosak, mivel hittek a számokban, a racionális megközelítésben, és a propagandában alkalmazott elkonfiskált vagy konstruált, sokszor hamis számokkal szemben, mi is a számokkal, a valóságból kivont, abból felépített tényrendszerrel érveltünk. Bizonytalan korok, bizonytalan hatalmak éppen, ha nagyon magabiztosoknak akarnak látszani, igénylik a számok megerősítő képességeit, saját hasznukra fordítva. Biztosabbak, ha számokban fejezik ki, ami van vagy éppen nincs, és jobban hisznek a számoknak, mint a gondolatoknak, a logikának.

A békési kutatásunkban fontos volt az éhezés, illetve a rossz táplálkozás: kiderült, hiszen egy heti étkezését kísértünk végig a családoknak. Ha csak interjúzunk, egy-két emberrel beszélünk, akkor azt mondják, hogy ez esetleges és véletlen. Ha egy heti menüt feldolgozunk és a lakossági mintán igazoljuk: kiderül a bizonyítékokból, hogy a népesség arányához képest mekkora a rosszul táplálkozók aránya. Friss kenyérhez se jutnak mindennap. Ezek tények voltak, komoly arányok, konkrét mutatók. Hogy a másik kutatási területről is hozzak példát: az egészségi állapot kutatása során ugyancsak alapvető bizonyítékokhoz segített az empirikus kutatás. Különösen mert kiderült, hogy az az állítás, miszerint, „az egészségügyi ellátás ingyenes, általános és egyenlő”, ez egyszerűen nem igaz. Nem volt egyenlő, hiszen nagy területi és ellátási különbségek voltak; nem volt ingyenes, hiszen csaknem mindenütt élt a hálapénz szokása; és nem volt általánosan biztosítva mindenki, hiszen a mezőgazdasági dolgozók általános biztosítása sokáig késett. (Sok vitám volt személyesen az egészségügy funkcionáriusaival.) Az egészségügyi kutatás empirikus alapjának befejezése után pontosan kiderült, számszerű bizonyítékokkal alátámasztva, hogy hol maradnak le területek, hol záródnak ki az aprófalvak, hol nem kerülnek gyógyításra azok, akik vagy nem tudják fölismerni a betegséget, vagy ha felismerik, nem tud-

nak eljutni orvoshoz, vagy nem jutnak, és nem kapnak megfelelő kórházi gyógyítást. A valóságban, térben, kultúrában, társadalmi szintek között óriási különbségek voltak a betegek hozzájutási esélyeiben és az egészségügyi intézményrendszerek területi megoszlása miatt is. Ehhez kellett az empirikus kutatás bizonyítéka.

[...]

A kvantifikáláskor, tehát amikor a tényeket az empirikus kutatásból leszűröm, tulajdonképpen durva eszközökkel dolgozom, ha emberi életről van szó. Olyan körülbelül, mintha egy óra szerkezetének megnyitására kalapáccsal nyúlnánk. Van, amihez csak finom szerszámokkal lehet közelíteni. A finom munka, a minőségi munka kell ahhoz, hogy felderítsük, ami a számok mögött van. A finom rugók megtalálása. A finom működés megértése. Nemcsak az az igaz, ami statisztikailag mérhető és számokkal igazolható. Mert ami mérhető, nem biztos, hogy mindig érthető, másrészt nem biztos, hogy a számok nem rejtenek el olyan valamit, ami éppen a számok értelmezése mögött rejtőzik. Ehhez kellene a finom műszerek, a mérésen és mérhetőségen túl. A kvantitatív megközelítéseket én általában különféle kvalitatív módszerekkel tettem magam számára megközelíthetővé, érthetővé és érzékelhetővé. [...]

A KISZOLGÁLTATOTTÁGOK LÁNCOLATA

Azt tudom mondani a pályautamról, hogy egyszerre volt egy szerencsétlen vagy nehéz korszak, ami a politikai és hatalmi kontrollt és beavatkozást illeti, és ugyanakkor bizonyos értelemben hálásabb volt szociológusnak lenni: akár a kérdés, akár a munkánk visszhangja szempontjából. Akiket kérdeztünk, azok hálásak, elfogadók voltak, akik olvastak vagy hallgattak bennünket, azok együtt drukoltak velünk. Elfogadó és jó értelemben vett kritikus közönség, szinte támogató közösség állt mellettünk, mögöttünk. Jó volt szociológusnak lenni, mert rokonszenv és érdeklődés vett körül bennünket, éppen mert sokszor a hatalom ellenében derített fényt kutatásunk valami elfedett vagy hamisított helyzetre. Az olvasók éhesek voltak a „másik oldalra”, ami rejtve vagy fedve volt előttük. Hogy valaki valami fontosat megír, amiről másképpen van szó fennhangon, olyanok, akik ráadásul nem is rokonszenvesek a hatalomnak, sőt olykor üldözik is – ez vonzó volt a hallgató többségnek. Volt egy elég széles drukker gárda, olvasóink, közönségünk, akiknek fontos volt, mit csináltunk.

A kérdés könnyűsége és a megírt munkák hatása és visszhangossága értelmében is jobb dolgunk volt. Most a kérdésről beszélek: ez az idő volt az, amikor csak fentről lefelé mentek az utasítások, a döntések. Soha senki nem kérdezett meg senkit sem: hogy van, hogy érzi magát, mit csinál, miért küszködik, hogy jut a kenyérhez, hogy jut a munkához, hogy jut el bárhová? Tehát, egyszerűen az, hogy valaki azok felé fordul, akik ezt nem szokták meg, hogy kérdezzék és figyeljenek rájuk. Ezért is – szerintem – akikhez odamentünk, szívesen beszéltek magukról. Én személyesen soha nem találkoztam visszautasítással. Ritkák voltak azok az esetek is, amikor munkatársaimat visszautasították volna. Hát nyilván voltak, akiket kirúgtak vagy nem akartak szóba állni velük, de nálam viszonylag kevés volt úgynevezett válaszmegtagadás. Azt hiszem, valahogy sikerült úgy kérdezni, hogy az a válasz fontos volt annak, akit megkérdeztünk. Az látszódt, hogy ők fontosak nekünk, az ő válaszaikra nekünk szükségünk van.

[...] Amikor mi szerveztük vagy szerveztem a kutatásokat, arra nagyon vigyáztam, hogy a témák, a megközelítés olyan legyen, ami nemcsak nekem fontos, hanem aki elmondja, annak is fontos legyen a közlése. Tehát volt bizonyos értelemben valamilyen kölcsönös becslésen is alapuló, szinte terapeutikus funkciója, hogy beszélhetnek. Hogy fontos, amit mondanak, és figyelünk rájuk. És beszéltek is.

[...] A zalai kutatásban – amit a nagy kutatásaim között a legjobban szervezett, előkészített és bonyolított kutatásnak tartok – először feltérképeztük a települési szerkezetet, az utak, az úthálózat, a falvak állapotát, a foglalkoztatottságot. A települési mintában szerepet játszó üzemekről esettanulmányt készítettünk: a hagyományok, a földtulajdoni viszonyok, a jelenben és korábban stb. Megelőző tanulmányok voltak, mielőtt az empirikus kutatást elkezdtük. Az empirikus kutatás három szintre épült: volt egy kemény statisztikai kérdéssor, egy lágyabb szociológiai és személyre szóló interjújellegű kérdéssor. A szociológiai kérdezés befejezése után került sor az orvosi vizsgálatokra, ahol a megkérdezettekről alapos anamnézist vettek fel.

Hogy egy kutatás elképzelése és megvalósítása között milyen különbség van, erre az egészségügyi kutatásunk igen szép példa. Az első terv az volt, hogy az egészségi állapot és intézményei működése alapján készítettünk a megyékről egy egészségi állapotra és intézményekre vonatkozó klaszteranalízist, amiből kiválasztottuk a három megyét, amelyek más és más karakterisztikával [rendelkeznek], de „behozzák” az ország jellegzetességeit. Kelet-nyugati tengely mentén választódott ki a három megye, ahol fontos összehasonlítható kutatást is lehet tenni (Szabolcs, Nógrád, Vas). Hogy például Szabolcs megyéből hogy rúgtak ki bennünket, amikor a tervet elmondtuk, ez külön kisnovella tárgya lehetne. Az látható volt, hogy ilyen volumenű kutatást nem tud egy kis intézet megvalósítani, és ezért udvaroltunk az Egészségügyi Minisztériumnak és a KSH-nak, hogy együtt végezzük el az egészségi állapot és az egészségügyi intézmények működésének felvételét, minden intézmény szakmája szerint, összehangoltan. A mi szociológiai felvételünk ebbe épült volna. A tervet átnyújtottuk, de a nagy intézmények először ígérték, hogy részt vesznek, aztán kitértek előle. Végül saját magunk kerestünk olyan megyét, ahol elfogadnak és segítenek bennünket. Ez lett Zala megye. Érdeklődtek, örültek és sokat segítettek a munkánkban. Ott találtunk egy nagyszerű orvoscsoporthot, akik anamnézist vettek fel mindenkiről, akivel befejeztük a szociológiai felvételt. Ez igen alapos anamnézis volt, amit nagyon alaposan kidolgoztak a helyi körzeti, illetve a családorvosok, nemzetközi módszerre épített, de itthon is alkalmazható vizsgálattal, saját tapasztalatokat beépítve.

Magyarországon 1978–80-ban ez volt az első egészségszociológiai felvétel. Leírja a társadalmi feltételeket összefüggésben az egészségi állapottal, az intézmények működését is és orvosi vizsgálattal együtt a véleményét is megtudtuk kinek-kinek saját egészségi állapotáról, a betegségeiről és az intézményrendszerek működéséről is. [...]

Igazolódtak azok a feltételezések, hogy a biológiai és a társadalmi összefüggések sokkal meghatározóbbak, mint gondoltuk, hogy a szegénység nemcsak rosszabb életet, de rövidebb élettartamot is eredményez, hogy – ahogyan idézték a könyvemből (1989) – „A szegénység árt az egészségnek!”⁵¹, és különösen a rossz életkörülmények között felnövő gyerekek súlyos egészségi állapotban élnek végig rövidebb életüket. Az egészségügyi kutatásból kiderül a betegség kialakulásában a társadalom terhelő és védelmi rendszerének a szerepe: ahol nagyobb a társadalmi teherterhelés, és kevesebb jut a társadalom védelmi rendszeréből, ott felborul a biológiai egyensúly, felborul a homeosztázis, több és súlyosabb a megbetegedés.

Az is látható volt, hogy az egészségi állapot romlását, a betegséget és az egészségügyi rendszert a kiszolgáltatottságok láncolata jellemzi. A legkiszolgáltatottabb maga a beteg. Kiszolgáltatottja a társadalmi feltételeknek, ahol az életküzdelmeket a társadalmi megterheléssel szemben nem egyensúlyozza ki a társadalmi védelmi rendszere. A védelmi rendszer hiányai és a társadalmi terhelés súlyának következményei válnak betegséggé.

⁵¹ A kutatásból született könyvek még: Szalai 1986, Makara 1982.

A beteg kiszolgáltatott a saját testének, hiszen a biológia adottságait a társadalmi feladatok és elosztási viszonyok rontják vagy őrzik. A társadalmi feltételek ugyanis biológiai alakulnak, ahogyan a biológiai adottságok is társadalmivá válnak. A társadalmi helyzetén túl kiszolgáltatottja a területi egyenlőtlenségnek, amely szoros összefüggésben van az ellátási rendszer hiányaival és infrastrukturális különbségekkel. Hogy eljut vagy nem jut el időben, vagy későn a megfelelő vagy nem megfelelő gyógyításhoz. Kiszolgáltatott az orvosnak, akitől függ a betegsége kezelése, és aki egy zárt tudás birtokában van, egy másik társadalmi szinten él, más nyelven beszél, az rendelkezik testével, a lelke még nem jön szóba, de hatalmat kap a beteg fölött.

Nem csupán a beteg kerül kiszolgáltatott helyzetbe: kiszolgáltatottak másképpen, függő hatalmi helyzetükben az orvosok, először az egészségügyi rendszernek, ott is egyik oldalról az orvosi hierarchia foglyai, amiben a szakmapolitikától kapott vezetői hatalma érvényesül, más oldalról a pacienseknek, az ál-, illetve félpiacon, hogy a betegek paraszolvenciájából hogyan részesül vagy éppen nem részesül. De a szocialista függési rendszerekben kiszolgáltatott törlendő, felesleges az egészségügy egésze is, nemcsak azért, mert a költségvetésből a maradékelv alapján részesedik, hanem működésének minden szegmensében, pénzparipa-fegyver elosztási gyakorlatában, személyi politikában, az egypárti politikai hatalom tartja kezében a döntést. Beleszól a legelemibb kérdésekbe, kinevezések nemcsak a legfelsőbb vezetéstől, de még a kerületi, megyei és városi párttitkároktól is függött. Az adott közpénzből közelség, távolság, rokonszenv, szolgálattelvés stb. kedveznek egyes kórházaknak, egyes orvosoknak, így a szakrendszer is foglya a politikának és a politikai hatalomnak. (A könyv borítója ezt fejezte ki Maurer Dóra kitűnő montázsán.)

[...] A „kemény” tények mellett az emberi erő-erőtlenség, boldogságképesség vagy boldogtalanság jelenléte/befolyása is megfogható. [...] Az élethez való viszony, az egészséghez való viszony egyszerű kérdésekből is valahogy kihámozható. Belátható az ember élethez való viszonya: „köszönöm, jól vagyok, de minék”, vagy „úgy tudok örülni a kis napsütésnek is”. Ez tett kíváncsivá és vezetett a következő kutatás kérdéseihez. Az teljes mértékben bizonyított, hogy a társadalmi helyzet mindent „felülír”, mégis olykor azonos társadalmi helyzetben [lévő] vagy hasonló történelmi társadalmi tragédiát túlélő emberek között tűrőképességben, állóképességben, boldogságképességben, így az egészségében is, nagy különbségek is lehetnek. Nemcsak a társadalmi helyzet vagy a történelmi megrázkódtatások magyarázzák a belső állapotot.

FEL IS ÚT, LE IS ÚT

Kutatásaim során jutottam az Én-erő, a belső erő fontosságához. Kerestem ennek gyökereit és magyarázatát: honnan eredhet ez a belső ellenálló erő, mi alapozza meg? A „legegyszerűbb” úton mentünk a kezdetekig, sőt éppen az elé: lehet, ott kezdődik minden, ami fontos, ahogyan születése előtt várják, ahogyan fogadják az újonnan születettet: hogy akarták-e, hogy életre keljen vagy nem akarták, örömmel várják, kétségbeeséssel vagy sok szorongással? Sok más is fontos volt a gyerekvárás és szülés-születés kérdéseiben, erről a kutatás befejezésekor két kötetben (Losonczi–Hanák 1988, 1991) adtuk ki a tanulmányokat. Azóta sem került napvilágra hasonlóan átfogó vizsgálat.

Azt, hogy a gyerekvárás szülés-születés kutatását a budapesti agglomerációban kezdtük – és végeztük is – egy szerencsés fordulatnak köszönhetjük. Pályázatunkat elutasították, központi pénzt nem kaptunk, de a Pest-megyei Tanács Egészségügyi Osztálya támogatta a kutatást.⁵² Akkor ezt a munkát nagy reveláció kísérte, „ritkaságértéke” is volt, elég fontos eredményekre jutottunk. Eredeti tervem szerint ötvenként

52 Társadalmi fordulatok- Életfordulók. Terhesség – szülés – születés. Kutatásvezető: Losonczi Ágnes. 1988.

visszatértünk volna, hogy nyomon kövessük a gyerekek növekedését, életét. Sajnos nem sikerült folytatni, pedig ritka ismeretekhez juthattunk volna, hogy ismerjük valakinek a várandósági idejét, élet- és társadalmi körülményeit, azt, hogy a megszületésük előtt várták vagy nem várták, és születésük élményét is. De nem sikerült, erre már se pénzt nem kaptunk, már erőm se volt, hogy szerezzek és szervezzek. Nem lett folytatása. Most nagy örööm, hogy ifjú munkatársaim, akik nagyon szerették ezt a kutatást, most pályáztak és az OTKA-tól, kaptak pénzt a kutatás folytatására.⁵³ Az akkor várt és született gyerekek (1979–1980-volt a kutatás éve) már felnőtt, házasodó, sőt, gyerekváró korba kerültek. Izgalmas lesz az eredmény és az összehasonlítás.

Bekövetkezett a rendszerváltás, nagy kérdés volt az, hogy hogyan változott meg az élet a szocializmus összeomlása után. Milyen lehetőségek nyíltak meg és melyek tűntek el? Hogyan voltak képesek alkalmazkodni ilyen radikális társadalmi és gazdasági átalakuláshoz? Vagy hogyan tudtak megkapaszkodni, ha a gazdasági egzisztenciális talaj kicsúszott a lábuk alól? E kérdés kapcsán érdekessé vált, hogy vajon a 20. század korábbi radikális változásait hogyan élték át, hogyan élték túl a szülők-nagyszülők, milyen „életstratégiákkal” tudtak fennmaradni, és van-e valami folyamatosság vagy ismétlődés a sokféle megszakítottásra adott életválasztó stratégiákban.

Ez az új kutatási irány⁵⁴ ugyancsak levezethető az előző témából, az egészségiállapot-kutatás továbbgondolásából. Abban ugyanis felvettük a betegségstörténetet az időpontokkal, és hozzá azt is, hogy milyen társadalmi radikális fordulatot, illetve történelmi változást, hányattatást kellett átélniük. Az volt a fontos, hogy találunk-e összefüggést a megrázkódtató társadalmi átalakulás idejével, a történelem beleszólása nyomot hagyott-e az egészségi állapot változásán, és ha igen, az mit jelez. Az új kutatási téma, amit egy a pesti negyedben indítottunk, három generáció életúttörténetének felvétele volt.⁵⁵ Erre a témára kaptam aztán – központi alapból először 1992-ben – anyagi támogatást is. Eredeti tervem szerint visszatértem volna a már korábbi kutatásom ismert, felmért és feldolgozott terepére, korábbi „tethelyünkre” (Heves, Békés, Zala), ahol lett volna bázis a korábbi kutatások alapján megfigyelni a bekövetkezett változásokat. De csak annyi pénzünk volt, hogy egy budapesti negyedben, kisebb volumenű, de intenzív kutatást indítsak, szervezzünk.

Itt megint győzött az élet valósága és a közvetlen interjúkból áradó élet tapasztalatai, az átélt traumák ereje, az elbeszélte életutak eleveensége a hipotetikus koncepcióval szemben. A téma ugyanis a „Polgárosodás nyertesei és vesztesei” volt, és a rendszerváltás idejére koncentrált volna. Ehhez viszont szükség volt az előzmények megismerésére is, így a 20. századi nagy társadalmi, történelmi politikai változások túlélési módját is megkérdeztük. Három generáció életútját, folyamatát és megtöréseit vettük fel, kiemelve kérdeztünk a legjobb és a legrosszabb fordulatokra. A polgárosodás folyamatának, alcíme szerint a „fel is út, le is út” megismeréséhez. Száz vállalkozót kerestünk fel, akiktől megtudtuk, hogy a második gazdaság ugyan kiteljesült-e vagy éppen fordítva, éppen megszűntek a korábbi lehetőségeik. A másik mintában, a családi interjúkból – szintén száz volt a kiválasztott család – szabályos szociológiai mintavétellel kerültek a kérdezettek közé. Tőlük megdöbbenő családi életutak történelmi korrajzát kaptuk a háromgenerációs interjúk során. Kiderült, hogy a 70 [értékelhető családirterjúból] mindössze négy család maradt változatlanul a „helyén”, a csaknem mindenkit érintő súlyos nehézségeken túl – háború, ostrom, megszállások – őket nem érte már személyes meghurcoltatás. A többi 64 család mindegyikében vagy a szülőnél, nagyszülőknél vagy a kérdezettnél személyesen valamikor volt, akinek többször is megtört az élete, a történelem forgandósága és az üldöztetés

53 A rendszerváltás megszületett és meg nem született gyermekei. Kutatásvezető: Dávid Bea. OTKA 2011–2013.

54 2002–2005-ben történt a kutatás.

55 A Teréz- és Erzsébetvárosi, döntően kvalitatív, emellett surveyt és videót is alkalmazó kutatás 1992–2005 között folyt.

különféle oka-módja miatt. Elmélyedve a kutatásban megváltozott a kutatás címe, témája: Hogyan lehetett és hogyan tudták „átélni, túlélni, megélni, – hogyan tudnak élni”? Ezeket a 20. századi családtörténeteket, amelyekben sok fájdalom gyűlt össze, néha hihetetlenül fájdalmas volt olvasni, feldolgozni. Nagyon megrendítő volt a szembesülés a történelem és társadalom fordulatai során átélt szenvedéseinek sokaságával.

Az viszont a módszerhez tartozik, hogy az empirikus adatokkal is megalapozott kutatásban, ahol az interjúkat csak magyarázó, megértő, illusztratív szövegnek szántam, az interjúk önálló életre keltek, felülkerekedtek saját jelentőségükkel. Az elmesélt életutak az adatokat háttérbe szorították, és én „nem akartam kódvagdalttá változtatni az érzékeny, átélt szövegeket”. Kutatói életemben először csak az interjúkkal dolgoztam. Igaz, két évig nem is engedtem ki a kezemből a könyvet, mert úgy éreztem, nincs eléggé megtámasztva az, amit állítok, ha „csak” interjúkkal bizonyítom. Ebből írtam a „Sorsba fordult történelem” című könyvem (2005), ami a magyarországi traumatizációról sokak szerint az első könyv és kutatás volt a holokauszt kutatásokon kívül. Közvetlen hatását tekintve, talán a legnagyobb sikert érte el munkáim közül. Sokan forgatták igen széles körben. Sok helyre hívtak előadni, különféle intézményekbe, egyetemekre, iskolákba. Vitatták papneveldekben, papi szemináriumokban, voltak gimnáziumok, ahol a kutatás példáját követve saját családtörténeti kutatásokat kezdeményeztek. Több beszélgetésem volt tévében, rádiókban, szép visszhangja volt az újságokban is. A megmerevedő politikai állóháborúban több oldalról is kerestek, hívtak beszélgetni, sok mindenkinek vált fontossá, amit a kutatás felszínre hozott.

A SÜRGETŐ, LASSULÓ. GYORSULÓ IDŐ

Azért mondtam el ezt a kutatást, hogy alátámasszam korábbi állításomat: a valóságot, a tényeket hagytam beszélni, saját képzeteim helyett, esetleg mellette is. Mert ebben a pesti negyed kutatásban eredetileg a folyamatosságot kerestem és megtörettetést találtam. A jelent akartam megérteni és a múlt jelenébe találtam bele. Megdöbbenett, hogy hányféleképpen történik a történelem, az egyéni sorsokban átélt történelem. A társadalmi különbségek szociológiai mélységei helyett/mellett, annál is mélyebb hasadást okozott a történelem, és a társadalom alakulásának önkénye szerint változott, hogy mikor, ki volt a rab és ki a rabtartó, hogyan cseréltek helyet az áldozat és az üldöző, hogyan sebzett, emelt és süllyesztett le az önkények változása egyéneket és csoportokat, osztályokat és rendeket, magasból a mélybe és mélyből a magasba, súlyos és tartós sérüléseket okozva oly sok embernek. Az akkor berobbant múlt kimondásának szabaddá válása felszakított sok rejtett, elhallgatott, de soha el nem felejtett és nem is begyógyuló sebet. A traumák felidézése egymással szembefordította az együtt élőket. A sérelmeknek, a sebzettségnek nemcsak a kimondása volt nehéz, hanem a meghallgatása is, nehéz volt a sokféle szenvedést feldolgozni.

Ez volt az utolsó, eleven társadalomkutatásom. A hetvenéves koromban beadott – szerintem igen szép – pályázatomban visszautasítása után eldöntöttem, abbahagyom: kutattam már eleget, kutassanak mások, első sorban a fiatalok. Nem megyek terepre, nem kutatok tovább. De volt adósságom, több is. Céloztak rá méltatóim, különösen a már kereknek tűnő évfordulóim kapcsán: hogy miért nem írtam meg, amikor minden könyvemben annyira jelenvaló, az Idő jelenlétét?

Rászántam magam. Itt már nincs külső terep, amit meg kell ismernem, de itt van a belső. Körülvesz az idő, az eltöltött élet hosszú ideje, a körülöttem változó idő, a sürgető, lassuló, gyorsuló, bennem is, velem is, ellenemre is működő idő. Mindig is ott volt kutatásaimban: a zenében a zene lényege, hogy az az időbeliség művészete; az életmódban, ahol nem érthető semmi az idő megértése nélkül (könyvem címe is ezt viseli).

Az egészségi állapot is, amelyik a biológiai és társadalmi időt rakja teherként és lehetőségként az emberek testére-lelkébe. Vagy legutolsó kutatásom: a múlt jelene és a jelen jövőjének kérdései, amiben ott van a gyerekvárás, az élet kezdete és az öregség, az élet végének tudása. Ezek mind-mind beleillettek ebbe a gondolatkörbe. Ebből lett „Az ember ideje” kutatásom és könyvem (2009).

No, és interjúalanyaim. Gyönyörűséges diskurzusom partnerei! Két évig dolgoztam úgy, hogy Thomas Mann, Szent Ágoston, Borges, Heidegger, Eliade, és fel se tudom sorolni, kinek, mindenkinek a könyvei vettek körül: a kínai bölcsek, az indiai filozófusok, őket is kérdeztem, velük beszélgettem. Sok fontosat mondtak, és talán magam is igen érdekes gondolatokhoz jutottam. Mi az idő? Merről merre folyik? Körkörösen halad vagy érinthetetlen folyamként árad előre? Miért és miként küzdünk vele? Fölébe kerekedhetünk vagy mindig legyőz bennünket? Amolyan „jutalomjáték” volt, öreg színészek játszhatták el ilyenkor kedves szerepüket. Nyolcvanadik évemet ünnepeltem megjelenésével.

[...] Amikor az ember rátalál egy nagy társadalmi dilemmára, ami izgatja, foglalkoztatja, a „témára” – bár lehet, hogy a téma talál rá – ez a találkozás meghatározó, ebben benne kell legyen a heurisztikus „rátalálás” és a megpillantás öröme. Ha megtaláltuk, tartós kapcsolatra kell számítani, hosszabb együttélésre készülni. Legalábbis nálam így történt. Nemcsak egyszerűen szeretni kell azt, amit kíváncsian követni akarunk, hanem az érdeklődés szenvedélye is kell hozzá, ami a kíváncsiságot éppen úgy, mint a kitartást, táplálja. Mit akarok megtudni, miért akarom éppen azt megfejteni annyi fontos társadalmi kérdés közül? De azért is kell szeretni, mert ha fontos, akkor az ember az életéből nagy időt szán majd rá. Akkor is, ha a választott téma a kutatás közben módosul, érlelődik és változik. Akkor is, ha az eredménye nem igazolja mindig a hipotéziseit. Egyszer Lazarsfelddel,⁵⁶ a nagy amerikai módszertanos proffal volt szerencsém találkozni, és panaszkodtam neki, hogy nem igazolta a kutatás a hipotézisemet. Azt mondta, örüljön neki, mert ebből látszik, hogy nem oktrojálta rá az előfeltevéseit az eredményre. Nem a saját gondolatait akarta igazolni a kutatásban.

A meglelt kérdésekre a feltáró kutatás ad választ, és az bizony eltérítheti a kutatót az eredeti kérdéseitől. Utána következik a terep „becserkészése”: hol lehet ezt a kutatást megvalósítani? Hol találok rá fogadót? Van, hogy „maga” jelentkezik, lásd a békési kutatás, van, hogy jól kidolgozott terveinket keresztezik intézmények, hatalmi ellenérzések vagy tiltások, együttműködés tagadása, megyei kiskirályok stb. (lásd egészség-szociológiai kutatás előzményei), és van, hogy pénzügyi keretek hiánya miatt csak szűkösen, adott helyben, helyszínen tudunk kutatást szervezni (lásd kutatást a „pesti negyedben”). Ha már van terep, akkor arról irodalom kell, és helyismeret kell szerezni. A terepbejárás az, ami nekem kellett az érzékelés, az eszközök, módszerek kidolgozásához. A kérdőív kidolgozása közismert empirikus módszer. De túl az empirián nekem kellett a beszélgetés, azok meghallgatása, sőt meghallása, akiket felkerestünk, amit azok magunkról-magukról akarnak elmondani anélkül, hogy rájuk erőszakolnám az én szövegemet. Sokféle módját kerestem annak, hogy megközelítsem jó kérdésekkel a fontos választ, ha az élet teljes komplexitását úgyse lehet elérni, de azért törekedni lehet rá.

A kutatás szervezése a minta nagyságrendjétől és a hely meghatározásától függ. Ez már igazi hadművelet, komoly előkészítés és nagy szervezési feladat. [...] Amikor elkészült a felvétel, elkezdődik a feldolgozás, ott állunk egy irdatlan mennyiségű gyűjtött halmaz tetején, közepén, amit összehordtunk, összehoztunk. Egyszer valamelyik kutatásomnál a szobámban szétraktam csoportosításhoz az összes kérdőívet, interjúkat, bejött

⁵⁶ Lazarsfeld, Paul, Felix (1901–1976) a modern empirikus szociológiai módszertan egyik legnagyobb jelentőségű kutatója volt Amerikában. Párizsban az *École Pratique des Hautes Études*-ben találkoztak 1965-ben.

egy kollegám, ránézett a halmazzal elborított szobára és azt mondta biztatón: „*Na, látod, most kéne a négy oldalán meggyújtani és elégetni az egészet.*” Ugyanis ezután következik a nagyon kemény munka: a gyűjtött anyag feldolgozása, az mindig izzadságos. Kódolás, gépbetáplálás, táblázás, kontrollálás, pontosítás, vagy hasonlóan kemény feladat az interjúk elemzése stb. [...] A kutatás fázisai különböző kutatói habitust kívánnak, a megpillantás örömétől a kidolgozáson keresztül az írásig. Kitalálni, megszervezni, munkatársakat találni. Hogyan történjen az egész, a hadművelet, a felvétel, a rendezés, táblázás, elemzés, számok, matematizálás, a szövegelemzés és végül az összegző alkotói munka.

Mikor az étkezési szokásokat feldolgoztuk, már szinte belecsavarodtunk a kódolásba. Akkor még szor-terrel, lyukkártyával dolgoztunk: „*tej naponta, vaj hetente, és szalonna nap, mint nap*”, vagy: „*földes padló, betonpadló, hajópadló, parkett*” – ezt már skandáltuk is. Aztán túl a táblákon: mi az, amit meg tudok fogni és igazolni talán. Igen, de mi van mögötte, mit jelent? Ez a mögé menni, meglátni. Akkor jön egy új nehézség, ez a finommunka, az interjúkkal és a kérdésekkel. Amikor mindez megvan – megmagyaráztuk, megtaláltuk – ha megtaláltuk az összefüggéseket, akkor kell visszamenni és megnézni a kiinduló hipotéziseket, hogy mi az, ami bejött, mi az, ami nem jött be. Hogy mennyire más jön be vagy más emelkedik ki, mint amire kérdeztünk.

Az ilyen kutatásokhoz, úgy gondolom, aszkézis kell. És én azt hiszem, hogy bizonyos értelemben vett szerénység. hogy ne mondjak alázatot. És idő. Más a fázisok időtempírozása, más habitus kell a szakaszokhoz, tudni, mikor kell belemenni a mélységekbe, mikor visszavonulni, mikor van a nyitott akció, a pontosságot igénylő rendszerezés, meditálás, türelem, mit ad ki magából az anyag. Belemenni, aztán visszavonulni és gondolkozni. Ez már nem a „látványos” szakasz. Ha a végén mégis meglátják mások is, az más feltételektől függ. Azt jelenti, hogy valami fontosra vagy érdekesre nyitottam rá az ablakot. Hogy azt hoztam felszínre, ami a társadalomban visszhangra talált. Az adomány, vagy ha nem is adomány, de nem mindig függ össze a munka értékeivel.

Azt viszont fontosnak tartottam, hogy amit én megértettem, azt meg kell értetni másokkal is. A kérdés az, hogy kivel, kikkel. Ez már a kommunikáció törvénye, hogy mit, kiknek, hogyan és milyen eszközökkel. Fontosnak tartottam, hogy ha lehet, úgy írjak, hogy azt többen megértsék. Az írás: alkotás. Egyrészt egy nagyon kemény agymunka, másrészt bizonyos értelemben kegyelmi állapot. Minden alkotáshoz kell valamilyen kegyelmi állapot. A gondolatot is érlelni kell. A gondolat elindul, és akkor érik, mint a búza vagy nő, mint a fű. És olykor, mint a gyom. Akkor ezeket gyomlálni kell, hogy mi az, ami gyomnövény, hogy ne vegye el a helyet valamilyen fontosabb gondolat elől. Ebben az értelemben az érlelésnek is megvan a maga ideje. Tehát a bibliai idézetem az Időkönyvem elején erre is igaz, hogy mindennek megvan a maga ideje. Megvan az ideje a vetésnek és megvan az ideje az aratásnak. Az ültetésnek és a termés „kiszaggatásának”. Annak, hogy valami beérjen, éppen úgy, mint a természetben, a fűnél, a fánál, mindennél. A gondolatnak is megvan a maga ideje.

Ezt próbáltam valahogy megfogalmazni az Időkönyvemben. Elsősorban nem a szakmának írtam – néha kínosan kerültem a szakmai zsargont –, de azért igyekeztem úgy megtámasztani, amit írok, hogy ne veszítse el tudományos bizonyító erejét attól, hogy olvashatóan – ha bírom – „szépen” akarom megfogalmazni. Fontos volt nekem az érthetőség, a kifejezés pontossága és a szépsége is. És ezt néha bizony éppen a szakmából érte kritika. Hogyha túl szép, akkor elvonja a figyelmet az igazságról és a hitelességről, mondta egy vagy két kollegám is. De én ezt nem bántam. Hogyha valamit, amit megírtam, el lehetett olvasni, és valami nyomot hagyott, valamit megvilágított, akkor talán már nem volt értelmetlen a sok-sok erőfeszítés.

[Annak idején] táncos voltam. Egy táncos felkészülése rettenetesen kemény munka. Napi 4–5 órás tréning, lábfejtől kezdve a feje búbjáig mindent ki kell dolgozni, a kart a kezujjakig, a szem pillantásáig. Nagyon kemény, nagyon izzadságos, sok órán keresztül tart a felkészülés. Öröm és kínlódás egyszerre, amiből létrejön, ami végül is a színpadra kerül. Már csak az látszik, hogy lebeg, hogy ugrik, hogy száll, hogy tündérkedik. Ilyen felkészülés, ha úgy tetszik, a tudományos munkában is hasznos, mert itt is nagyon kemény munka előzi meg a látszólagos könnyedséget, ami az írást olvasva, helyenként „lazának” tűnhet. Lehetséges, nálam éppen ebből az életelőzményből ered. Gondolj a sportolóra: te csak a végeredményt látod, hogy most bejutott sikerrel a célba, de a drukker nem látja, mi van emögött, kínzó kemény munkában, önfeladó beteljesítő, szünet nélküli „melóban”. A táncban az a lényeg, hogy élvezet legyen nézni és csinálni is, hogy egy lebegő valami él ott elevenen a színpadon.

HIVATKOZÁSOK

- Burawoy, M. (2005) 2004 American Sociological Association Presidential address: For public sociology *The British Journal of Sociology*, 56(2), 259–294. <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2005.00059.x>
- Cage, J (1994) *A csend*. Pécs: Jelenkor.
- Féja G. (1937) *Viharsarok. Az alsó tiszavidék földje és népe*. Budapest: Athenaeum.
- Gyulai E. (1936) *A zene hatása. Közösséglélektani tanulmány*. Budapest: Franklin.
- Losonczi Á. (1964) *A zene szerepe falun*. Budapest: MRT.
- Losonczi Á. (1964) Egy zeneszociológiai kutatásról. *Magyar Zene*, 5(3), 257–266.
- Losonczi Á. (1969) *A zene életének szociológiája*. Budapest: Magyar Zeneműkiadó.
- Losonczi Á. (1972) A táplálkozás társadalmi és emberi viszonyai. *Valóság*, 15(3), 16–29.
- Losonczi Á. (1974a) *Bedarf, Funktion und Wertwechsel in der Music*. Budapest: Akadémiai.
- Losonczi Á. (1974b) *Zene-Ifjúság-Mozgalom*. Budapest: Zeneműkiadó.
- Losonczi Á. (1977) *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben*. Budapest: Gondolat.
- Losonczi Á (1979) A kortárs avantgárd zene fogadása és nem fogadásának indítékai. I–II. Budapest: *Parlando – Zenepedagógiai folyóirat*, 21(1), 5–11. és 21(2), 1–4.
- Losonczi Á. (1986) *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*. Budapest: Magvető.
- Losonczi Á. (1989) *Ártó-védő társadalom. – Ahogy a társadalom betegít és gyógyít*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Losonczi Á. (2005) *Sorsba fordult történelem*. Budapest: Holnap.
- Losonczi Á. (2009) *Az ember ideje*. Budapest: Holnap.
- Losonczi Á. (2020) A kortárs avantgard zene fogadásának és elutasításának indítékai. *Kultúra és Közösség*. 5, 49–51.
- Losonczi Á. – Hanák K. (szerk.) (1988, 1991) *Terhesség – szülés – születés. I–II*. Budapest. MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Makara P. (1982) A táplálkozás társadalmi kérdései. Kandidátusi disszertáció.
- Marx-Engels Archiv (1926) *Zeitschrift des Marx-Engels-Instituts in Moskau*. I. köt. Frankfurt.
- Molnár A. (1923) *A zenetörténet szociológiája*. Budapest: Franklin.
- Shakespeare, W. (1964) A velencei kalmár. In *Shakespeare összes művei*. Budapest: Európa.
- Szabari V. (2020) Az 1960-as években intézményesülő magyar szociológia társadalmi és politikai környezete. *Korall – Társadalomtörténeti folyóirat*, 80, 79–100.
- Szabó Z. (1936) *A tardi helyzet*. Budapest: Cserépfalvi.
- Szabó Z. (1938) *Cifra nyomorúság*. Budapest: Cserépfalvi.
- Szalai J. (1986) *Az egészségügy betegségei*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Szántó M. (1998) *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években*. Budapest: Akadémiai.
- Tamás P. – Tibor T. (2000) *Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézet*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Vági G. (1994) *Mezőhegyes*. Szerk.: Závada P. Budapest: Századvég.
- Weber, M. (1924) *Die rationalen und soziologische Grundlagen die Musik*. München.